

Osternbrotwerk
der Jüdischen Sozialen Selbsthilfe

Osternbrotwerk im Evakuiertenheim
Leitno 6

Warsaw, Poland, People Around a Seder Table in the Ghetto, Reading from the Passover Haggada
Photographs
Film and Photo Archive, Yad Vashem
All rights reserved

Osternbrotwerk
der Jüdischen Sozialen Selbsthilfe

Osternbrotwerk im Evakuiertenheim
Leitno 6

Warsaw, Poland, A Table Set for the Passover Seder at a Shelter for Refugees in the Ghetto
Photographs
Film and Photo Archive, Yad Vashem
All rights reserved

על שם
המחבר

סימן כ"ב

בדיון חמץ שעבר עליו הפסח בתוך הגימון.

שאלה: בפרום הפסח של שנת תש"ג שלחו הגרמנים ימ"ש לגישו קובנת את מכסת הלחם שהיו נוהגים לחלק ליהודים באמצעות ה"עלסטען ראט", מכסת זו היתה למשך של שבועיים ונשאלתי כדת מה לעשות בנידון האיסור של חמץ שעבר עליו הפסח, כי בגלל סכנת הנפשות שהיתה כרוכה בדבר אז אפשר היה למכור את החמץ לפני הפסח לעכו"ם, דמלכד שהיהודים פחדו לדבר עם עכו"ם ולכוא אתם כדברים, חששו גם כן שלא יודע לגוים על הלחם שישנו ליהודים.

תשובה: בשו"ע או"ח סי' תמ"ה סעי' ה' פסקי חמץ שנמצא בבית ישראל אחר הפסח אסור אף על פי שבטל, והמ"א ושי"א פירשו דמש"כ בשו"ע י"א על פי שבטל דהוא הדין אם הפקידו והחמץ אסור אפילו בהנאה וכן פסקו הפ"ח, המטה יהודה והגר"ז, ואע"ג דכשביטלו אינו עובר כביי מכל מקום חששו חכמים שאם נתירו כשביטלו, יש לחוש שכל אדם יניח את המצו עד לאחר הפסח ויאמר שהפקירו קודם הפסח כדי שנתירו לו.

דעה בספר תורת השלמים סי' ו' כתב בנידון אחד שהיה בתפיסה בערב פסח והיה לו בביתו יין שרף של חמץ אם היין שרף מותר לאחר הפסח, וע"י שם שמסיק דאם בזמנו כיטל את החמץ מותר היין שרף אחר הפסח על כל פנים בהנאה, שהרי בנידון זה לא שייך עזמה מכיון שהיה חבוש בבית האסורים, וכן היא דעת מהר"מ מרקנטי, הכנה"ג והעולת שבת, וכן פסק בשו"ת גבעת פנחס סימן מ"ז עי"ש, אולם הגוב"י בח"א סי"ט כתב שאפילו באונס ימור נמי אסור וכן פסקו הגרע"א בסי' כ"ג ובשו"ת חת"ס סי' קי"ד עי"ש, וע"י בשדה חמד מערכת הי"מ סי' ח' שהביא את כל הדעות בה.

וראיתי שהמשנה ברורה בסי' תמ"ה ס"ק כ"ה העלה דבהפסד מרובה יש לסמוך על המקילין, ובביאור הלכה ס"ג ד"ה אפילו, הרחיב את קכ"ט

הדיבור בזה, ועוד ראיתי בשו"ת אבני נזר סי' של"ט שכתב, באחד שהיה מוכר יין שרף שלא כדת הממשלה, ומכר את היין שרף לעכ"ם כנהוג, ונסתפק השואל אם מהני מכירתו או לא, והשיב לו דממ"נ הוא אינו עובר אחר הפסח על חמץ זה, דאם הי"ש זה יש לו דין כאילו הוא אינו שלו בודאי אינו עובר עליו, ואם יש לייש דין כאילו הוא שלו הרי מהני מכירתו מה שמכר לפני הפסח, ובפרט שעל פי דינא דמלכותא הי"ש הזה תיכף משיתפסו אותו השוטרים, שייך הוא לממשלה לזאת אין להחמיר בזה אחר הפסח.

הערה מכל האמור דבנידון דידן כל שכר דאין להחמיר אחר הפסח, שהרי מדין הגרמנים הארורים ימ"ש כל מה שישנו אצל היהודים שלהם הוא הם חמסו ולקחו ואין מציל מידם כי הם שמרו את הגיטו בשמירה מעולה אין יוצא ואין כאן זולתם, ובפרט שהלהם הזה שלהם היה והם מסרוהו בידי ה"עלטסטען ראט" רק על מנת להלקו ולא שיהא של היהודים, ואם היו תופסים מי ששלח ידו בלהם זה אחת דינו למיתה, לכן נראה דבנידון כזה בודאי גם הנובי, רע"א והח"ט לא יחלקו בזה שאם בטלו אותו קודם הפסח בודאי יהא מותר לאחר הפסח שהרי מדאוריחא בביטול סגי, ומכיון שהיו אנוסים מחמת נפשות שלא יכלו לעשות שטר מכירה בודאי לא שייך בזה קנס חכמים שקנסו בענין זהו גם חשש של העדמה לא שייך כאן מכיון שהיו אנוסים.

לזאת הוריתי להם למעשה שיבטלו לפני הפסח את החמץ שלא הספיקו לאוכלו כי מדאורייתא בביטול סגי ולאחר הפסח מותר להם חמץ

זה שהרי אנוסים היו מחמת נפשות כמה שלא מכרוהו לעכ"ם לפני הפסח.

Mimaamakim (From the Depths of Anguish)

R. Ephraim Oshry, Kovno

Question: On the Eve of Passover 1943, the Germans, may their name be obliterated, sent into the Kovno ghetto, the rations of bread that they normally distributed to the Jews through the "Elterratt" (equivalent to the "Judenratt"). This ration was for a two week period, and I was asked what to do regarding the religious prohibition of using leavened wheat that remained from before Passover, after Passover, since because of the mortal danger it entailed, the bread could not be sold to a non-Jew before Passover, as besides the fact that Jews were afraid of being in contact and speaking with non-Jews, they were also fearful of the danger of letting non-Jews know that the Jews had bread in their possession.

סימן סד

כ"ה כ' ניסן תש"נ לפ"ק קעומאריק יצ"ו
 שוב"ם ויש"ד לאחזבי יד"ג הרב הח"ג החריף ובקי עצום
 איש המדהת מתנחנ בחסידות וכו' כש"ת
 מו"ה הנני' יו"ם דיימש שלימ"א
 דפי"ן דק"ק ראב"שינא יע"א

אחדשה"ם ושתי"ה הנני לתשובת יקרתו אודות אשר
 נשאל בקהלתו אם יש היתר בצוק העתים
 הללו ר"ל על סתם קמה למצות כי יש לחם מקום לאפות
 שם — גם אשתקד חיתה שאלה זו על הפרק וכ"כ ביקש
 אותי כ"ק מחו' הנח"צ אכד"ק גיימרא שלימ"א לחו"ד
 העני' בענין זה ובאמת אין דעתי נוחה לפסוק בענין זה
 עכ"ז החכרה לא יגונה לפסוק על עיקר הדין כמבואר
 כראשונים וכפסק השו"ע או"ח סי' תנ"ג ובשו"ע הרו"ש
 סעיף י"ז ואם הוא שעת הדחק שא"א למצא הפנים
 לשמרם מעת מחינת ואילך מעמידין על עיקר הדין
 ומותר ליקח קמה מן חשוק אפי' למצות מצוה ואין
 חוששין שמא קמה זה בא מתבואה שנפל עלי' מים וסי"מ
 במקומות שנוהגין לרהוץ החמים קודם המחינה אסור
 ליקח קמה מן חשוק וכו' עיי"ש. וכפי שנודעתי אין
 רגילים כרחים של כני חכפרים לרהוץ או ללחות החמין
 וע"כ יש לפסוק כשעת"ד נזיל כמו לע"ע ליקח מתם
 חקפה למצות וכמבואר בשו"ע לרו"ש (א)

ואצ"י י"ל דדוקא היכא דבשעת הקידושין לא חי'
 עיכוב כלל מסתבר דתלה כל הקידושין אדעתא
 דרבנן משא"כ חכא תא העיכוב מכה דרבנן חי' עוד
 קדם הקידושין וחוינן דלא קידש אדעתא דרבנן ורק
 נתכוין שיחי' עכ"פ קידושי תורה לכן שמיר צריכה
 גמ. (ג)

וקצת ראי' לוח דכיבמות (ק"י ע"א) אמר ר"א תוא
 עשה שלא כחונן לפיכך עשו עמו שלא כחונן ואפקיענתו
 רבנן לקידושין ותוס' ד"ה לפיכך עמדו מדוע לא חוזר
 לשון כל דמקדש אדעתא דרבנן כמו בכל דוכתא ע"ש
 ולהנ"ל יוכן דהא הריעותא חי' מעיקרא ולא קידש
 אדעתא דרבנן רק משום דחפף קנפוהו רבנן ואפקיעו
 לקידושין דהא יש כח ביד חכמים לעקור דבר מח"ת.
 אכן מרש"י קשה שמוכיר לשון דכל דמקדש תולה ברעת
 חכמים הוא דהא כדת משה וישראל קאמרי ורבנן אמרי
 דחופף אשה מבעלה לא ניהוי קידושין וגם קשה למ"ל
 לרש"י מכה דחפף אשה מבעלה שזה איסור חדש מדוע
 לא פירשו כמו בכתובות משום דסדרכנן אין גדולה
 מסאנת. (ד)

וכזה אצא בקידה והשתחויו תלמידו הנאמן
 המתאכב בעפר רגליו

חק' אדר"ן צבי גראם
 אבד"ק פאמאז

בלאמור"ר האבד"ק אופען יצ"ו

צבי

שכה"ג אסור לכן לא אמרינן בקדושי בע"כ שלא נחית על
 תנאי שירצו חכמים ע"ש.
 ולדבריו י"ל דהיה לענין הך דאסור רבנן שגדולה אינה
 ממאנת ג"כ אינו דבר מבורר כהי"ל המפורש
 בקדא לכן ל"א דלא נחית לתנאי.

וגם י"ל לפימ"ש בחת"ט עמ"ס ב"ב פ"ח לפרש דברי
 המרדכי הנ"ל דבהתא דכיבמות ק"י לא מעל עול כל
 כך רק חציפות בעלמא וחוקה קידש אדעתא דרבנן וכיון
 שלא רצו חכמים במעשה חציפתו אפקיענתו לקידושין פיני'
 ע"י תנאי שהתנה כדת משה וישראל משא"כ הי"ל שעובר
 להדיא על ד"ת סמילא לא יקדש על דעתו וב"ב מ"ח דקידש
 בע"כ צ"ל נמי דלא תתחד בלא רמי משמע לי' ומוקמינן
 אחוקתי' דקידש אדעת רבנן משא"כ בפב"ד איסורא רבה
 חוקה שלא קידש על דעת רבנן ואין כח להפקיע קידושי
 עכ"ד וזה כונת רש"י דחופף אשה מבעלה היינו שזה הוא
 חציפתא בעלמא לכן אמרינן דקידש אדעת רבנן ואפקיעננו
 ח"כ.

(ד) הנה שיסת רש"י דחז"ל לא היסקיעו הקידושין רק באופן
 שיש תרי ריעותת חדא שחטפה מבעלה שכבר
 נתקדשה לו קידושין דרבנן והשני שחטפה מתחלה בע"כ
 דירה אף שאח"כ נתרצתה ואמרה רוצה אני וכנראה מהרשב"א
 שם ועיי' בישרש יעקב שם שהאריך בזה.

(א) הנה בנידן דין צריכים עוד לברר אם אין אף אחד
 מהם בהכפרים שלותתין דאל"כ הרי דעת המ"ה
 דאם ידע שאחד מהמוכרים לתת אסור לילך להגביר לקנות
 דכל קבוע כמחצה על מחצה רמי ורק אם הגביר הולך ומוכר
 אז כיון שרוב אינם לותתין אמרינן כל דפריש מרובא פריש

דבר

(ג) כבר נודע תירץ זה במרדכי קידושין ר"פ האומר על
 כל וחיבי לאוין ושניות וכמה עבירות דאורייתא
 ורבנן דתפסו בהו קידושין ולא אמרינן אפקיעננו משום דדוקא
 דבר תבא לאור זמן שקידשה דאיכא למימר בשעת קידושין
 לא עבר ואמרינן דעל תנאי זה קדשה שאם יעבור לאור זמן
 אדרכנן שיבטל הגט ששולח לה שלא יהי' קידושין הלזן ע"ש.

וראיתי בשו"ם מהר"ק ח"ב סי' קס"ו שהגה"ק מפלאנטש
 ז"ל הקשה לו על המרדכי הנ"ל מ"ב (מ"ח ע"ב) גבי
 תלו' וקידש דאמרינן אפקיעננו והרשב"ם ג"כ שם כל דמקדש
 אדעת' דרבנן מקדש והלא שם עשה מתחלה שלא כדעת
 החכמים ואיכ אף בחי"ל גימא בן עכ"ק והשו"ם השיב
 לו בנח"ל דשם ניהי דתלה וקדש אבל גוף הקידושין הם
 קידושין ראיים אם תוה מתרצה אבל חי"ל ושניות דגוף
 הקידושין אינם ראיים בודאי ל"ש לומר דקדש אדעתא
 דרבנן דהרי אינם קידושין המסורים לביאה ובכה"ג גם אבי
 מודה כמ"ש הרשב"א בחרושיו בקידושין דבכה"ג שאין מקום
 לקידושין כלל גם אבי מודה ואיכ ל"ש שקדש אדעתא דרבנן
 עכ"ל ולא תבנתי הלא סוף כל סוף כיון שהאשה לא נתרצית
 הלא לא קדש אדעתא דרבנן מתחלה וכדאמר בגמרא תוא
 עשה שלא כחונן ובאמת התוס' שם כתבו דלא גרטינן כל
 דמקדש אדעתא דרבנן משום דהכא לא קדש אדעתא דרבנן
 והוא כמברת המרדכי והקושיו הוא על גירסת הרשב"ם
 דגרס כל דמקדש אדעתא דרבנן דלהמרדכי בכה"ג לא שייך
 דקדש אדעתא דרבנן וע"ז לא תירץ כלום השו"ם וצ"ע.

וכ"כ דודי הגאון מלאסק ז"ל בחזות יעקב ח"א סי' י"ג מחלק
 דרק בחי"ל שטפורש בקרא והכל יודעים שאין רצון
 חכמים בכך משא"כ בקדושי בע"כ י"ל שלא מבורר אצלו

הגה בש"ס מוכה (דף כ"ו ע"א) א"ר חנינא בן עקיבא כותבי ספרים תפילין ומוזות הן ותגריהן ותגרי תגריהן וכו' פטורין מק"ש ומן התפלה ומן התפילין ומכל מצות האמורות בתורה לקיים דברי ר' יוסי הגלילי העוסק במצוה פטור מן המצות. אמנם בירושלמי בפ"ק דברכות ה"ב איתא כותבי ספרים תפילין ומוזות מפסיקין לק"ש ואין מפסיקין לתפלה ר' חנינא בן עקיבא אומר כשם שמפסיקין לק"ש כך מפסיקין לתפלה ולתפילין ולשאר כל מצותי של תורה ע"ש. (וכן אי' בירושלמי בפ"ג דבכורים ה"ג עיי"ש) ועיין בכ"י באו"ח סי' ל"ח, שכתב דלכן השמיט הרמב"ם ברייתא זו דכותבי ספרים תו"מ וכו' משום דס"ל כהירושלמי דחייבים בכל המצות עיי"ש. והנה נאמת קשה לומר דהירושלמי חולק בזה על גמ' דידן דהא ר"ח בן עקיבא הוא דאמר בגמ' דפטורין וכירושלמי אמר דחייבין. וכבר העיר בזה המג"א בסו' ל"ח מק"מ וכתב דהירושלמי מיירי כשאפשר לקיים שתיהן יע"ש (ועיין עוד בירושלמי שבת פ"א ה"ב דשם מובא ג"כ מאמר ר"ח בן עקיבא דכותבי סתו"מ מפסיקין לכל המצות, ובקרבן עדה שם העיר כי בגמ' דידן מבואר להיפוך עיי"ש ועי' בהגהות

חגאון מלכו"ב שם) (א).

והג"ל ע"ד דהירושלמי לא פליג בזה עם הנמ' דידן דהנה רש"י ז"ל כמוכה שם מפרש ותגריהן היינו הלוקחין כדי למכור ולהמציאן למי שצריך לתם עכ"ל וכתב המג"א בסו' הנ"ל ס"ק ח' דמדברי רש"י אולי משמע דאם עושה כדי להשתכר בו לא מקרי עוסק במצוה ע"ש. והנה כמו כן י"ל גם בכותבי ספרים תו"מ גופא דהא דחשבינן ל' לעוסק במצוה היינו דוקא אם כותב כדי להמציאן למי שצריך להם אבל אם כוונתו כדי להשתכר בו לא מקרי עוסק במצוה. וראיתי במ' חתן סופר בשער הטופפות אות פ"ו שכתב דמדפירש רש"י ז"ל גבי ותגריהן שלוקחין כדי להמציאן למכור למי

ועל שאלתו חשנית בבית אחד ששם ג"כ התגורר אם א"א במקום אחר לאפות והוא שעה"ד גדול יש להקל באם לא יתקברו ללוש אצל פי התגורר ואף ברחוק ממנו אם מרגישין שם חום ההמקה עד שיפתח הדלת והחלונות שיצא החום ועיין בשו"ע הרו"ש סי' הנ"מ מעי"ז ומעי"ת.

ובגונע לצוקער חודה חיתר הגאון בעל שו"ת סהרש"ג וללה"ה לצורך גדול לקטנים ולחולים וכדומה וכדאי ר' שמעון לסמוך עליו בשעה"ד. ואודות טעם עיין בש"ע או"ח סי' תנ"ג בשע"ת מ"ק א' בשם שבות יעקב ששומר נפשו ירחק מהם כי אולי נתבשל ויש היכר לבקיאים במראה וטעם וריח שכא כדרך גדילתה ולא שלט בה אור לכשלה כלל.

ואחתום בדשות"ה באה"ר ובברכת שמחת חג בתכשר ויתרון וה' יאיר אפלנו וחשכנו ונזכה לאור גדול לראות בקבוצי נדחי ישראל ולעבוד את ה' שכם אחד בהקרבת ובחיים ופסחים ולעלות לציון ברנה כעתירת נפש אוה"ג וידידו המצפה בכל רגע שיתקדש ש"ש בכל העולם בהרמת קרן ישראל.

חק' נתן גרינבורג

אבד"ק קעזמארק יצ"ו

סימן מה

כ"ה ה' מאר יצ"ו

החוח"ש לכבוד אחובי אחי היקר החריף ובקי מוכה החסיד וכו' מוה"ר אליעזר עהרענרייך שליט"א אחרש"ת באהבה מכתבך מלאה חד"ת קבלתי ובדבר הספק בדין העוסק במצוה בשכר אי פטור מן המצוה.

צבי

דבר

דק"ש הוא דאורייתא ותפלה דרבנן ומוכח דס"ל לרבנן דעוסק במצוה אינו פטור ממצוה דאורייתא ועי' קאמר רחבי"ע לרבנן לדבריכם אמאי אין מפסיקין לתפלה הא תפלה ג"כ מדא"ר כמ"ש הרמב"ם בריש ה' תפלה שחיוב התפלה מה"ת דק אין זמנה קבועה מה"ת וקבעו חכמים זמנה כזמן תמידים בבקר ובערב ע"ש ולזה מדייק כשם שמפסיקין לק"ש היינו לדבריכם שס"ל דמפסיקין לק"ש משום שהוא מה"ת כך מפסיקין לתפלה כשליכא שוב שעות ביום לקיימה אבל רחבי"ע לרעתו באמת פטורים משום דס"ל עוסק במצוה פטור מן המצוה והבן.

גם י"ל לפימ"ש הרמב"ם בה' ק"ש (פ"ב ה"ה) הי' עוסק בצרכי רבים לא יפסוק אלא יגמור עסקיה ויקרא אם נשאר עת לקרות ובכ"מ ובלח"מ כתבו מקור להרמב"ם דבעוסק בצרכי רבים לביע פטורים אף מק"ש ע"ש. ומעתה י"ל דרחבי"ע הפוטר כותבי סת"ם מיירי ג"כ כגון שרבים צדיקים להם והוי צרכי רבים לכן ס"ל דפטורין מק"ש ומכל המצות אכן בירושלמי דהתיק מחלק בין ק"ש לתפלה דלק"ש מפסיקין ומוכח מזה דהתיק לא מיירי בצרכי רבים דהא לצרכי רבים אין מפסיקין אף לק"ש לכן חולק עי' רחבי"ע ואמר כשם שמפסיקין לק"ש כך מפסיקין לתפלה דכיון דלא מיירי בצרכי רבים ומפסיקין לק"ש ה"ה דלא חשוב בזה עוסק במצוה לפטור אף מתפלה ואין כאן סתירה בדברי רחבי"ע בין בבלי לירושלמי ומתורץ היטב תמיהת תבי מדוע השמיט

ודעת הצמח צדק סי' ל"ב דאפילו אם הגוי מחויר בהן אסור ליקח ממנו כיון דאין האיטור ניכר במקומו דלא ידעינן מי הוא אז גורנין שמא יקה מן הקבוע כדקמיי"ל כיו"ר קיי ע"ש ובח"מ ס"ק ט"ז מדהא חשש זה משום דבני הכפרים כולתו ניידי בכל יום הני אולי והני אחרינא נינהו וכולם מירשו ממקום קבועותיהו ע"ש וצ"ע אם זה שייך לומר בבני הכפרים שבזמן הזה אין דרכם כלל לגזור ממקום קביעותיהו יותר מכני העיירים וא"כ הרי צריכין לחוש ולברר אם באותו כפר אף אין אחד מהם לותתין ועדיין צ"ע בזה.

(א) הנה בתוספתא ברכות (פ"ב ה"ו) איתא ג"כ הך מימרא ובחזון יחוקאל להגאון ד' יחוקאל אבדאמסקי שליט"א הביא הגי' דאם מכתב יד ערפוט שגוס ר' חנינא בן עקיבא והך תוספתא הובא בירושלמי בכורים וממילא לא קשה קו' המג"א דליכא סתירה בהירושלמי ולא קשה מתלמודא דידן אתלמודא דהירושלמי ר' חנינא בן עקיבא לחור וד' חנינא בן עקיבא לחור כמ"ש בסדר הרודות אות חנינא ע"ש.

ואולי יש לתרץ קו' המג"א דלכאורה יש לדקרק בלשון רחבי"ע בירושלמי דאמר כשם שמפסיקין לק"ש כך מפסיקין לתפלה ולתפילין וכי' דלמה לא להקרים כשם שמפסיקין לק"ש וכי' הי"ל סתמא מפסיקין לק"ש ולתפלה ולתפילין וכי' ואפשר דבא רק לחלוק על רבנן שחלקו בין ק"ש לתפלה משום

Mekadshei Hashem (The Sanctifiers of God's Name)

R. Tzvi Hirsch Meisels, Veitzener Rav

In response to the honorable Rabbi's question, that his congregation posed, as to whether there is a Halachically permissible way (a religious legal way) to use unsupervised flour for the baking of Matza, as they have found a place to bake them, I faced this question last year, when the great Rabbi of Nitra asked for my humble opinion on this matter. And truly, I am not comfortable giving a halachic determination on this matter (a religious legal determination). In spite of this, due to the very difficult circumstances we are in, it is not reproachable to rely on the legal determination of our Rishonim and on the Shulchan Aruch, that if it is a time of very difficult circumstances, when it is impossible to find wheat that has been watched from the time of grinding, we rely on the foundation of the law, and we can use unsupervised flour from the market, even for the baking of Matzot that will be used to fulfill Mitzvot (and not just for food), without being concerned whether this flour was made from wheat that came in contact with water, as it is written, " It is not permissible to use flour from a market in a locality that washes the wheat before grinding it". Since I was informed that the peasants in the villages are not wont to wash or scathe their wheat, we can therefore rely on this, in this era of such difficult circumstances, and use their wheat for Matzot, as is explained in the Shulchan Aruch.

טו **בונא** - אושביץ, דברתי על לב החרדים שנאם אוכלים נקניק הכרכשאות (ווארטש-סאלאמא) או חמץ בפסח יאכלו פחות מכזית ובהפסק יותר מכדי אכילת פרס.

מבואר במשנה יומא דלחולה מאכילין הקל הקל.

רקע הסטורי: האירוע מתייחס לתקופת שהותם במחנה הריכוז אושוויץ 4 (בונה אושוויץ) שנת 1944, אף כי חלפו ארבע שנים מאז אותו אירוע בקונין בו הורה לאכול, "כי אנחנו מצווים להחיות ולהחזיק את נפשותינו", לא נעשה לו הדבר כהיתר, והוא חיפש דרך לצמצם את חומרת האיסור כהלכה על אף היות תנאי המחנה מצב ודאי של פיקוח נפש.

ביאורים:

באם אוכלים - ראה בנספחים, דין תורה באושביץ, שדעת הרב נטתה לא להכריח את החרדים המתנזרים מנבלות וחמץ בפסח לאכלם כל זמן שחשים עצמם שיכולים להתקיים ממזון כשר דל. לכן כתב נסיון זה בלשון "באם". פחות מכזית - "כל איסורי מאכלות שבתורה, שיעורן בכזית בינוני, בין למלקות בין לכרת ... ושיעור זה הלכה למשה מסיני. אסור מן התורה לאכול כל שהוא מדבר האסור, אבל אינו לוקה אלא על כזית, ואם אכל כל שהוא ... מכין אותו מכת מרדות" (רמב"ם מאכלות אסורות פרק י"ד הלכות א"ב), כלומר: אמנם נאסרו בכל כמות שהיא, אך חומר האיסור ועונשו חל רק בכמות מסוימת "כזית". יותר מכדי אכילת פרס - "האוכל ... כחרדל (כמות מזערית) ממאכלות האסורים ושהה מעט וחזר ואכל כחרדל עד שהשלים לכזית... אם שהה מתחילה ועד סוף כדי אכילת שלש ביצים ... חייב כרת ... כמו שאכל כזית בבת אחת. ואם שהה יתר מזה מתחילה ועד סוף ... ולא השלים כזית אלא ביתר מכדי אכילת פרס (פרק זמן קצוב, שרגילים לאכול חצי ככר פת) אינם מצטרפים ופטור" (רמב"ם שם הלכה ח'). מבואר במשנה יומא בבריתא מסכת יומא (דף פ"ג ע"א) "מי שאחזו בולמוס, מאכילין אותו הקל הקל", כלומר: הותרו אסורים במקום פיקוח נפש, אך כשיש אוכל היתר, אסור להאכילו איסור, וכשיש איסור קל - אסור להאכילו אוכל האסור באיסור חמור, נפסק בש"ע (או"ח סימן תרי"ח סעיפים ז' ח') כשמאכילין ביום כפור חולה, מאכילין פחות מכזית, ושהין שהות זמן כדי אכילת פרס, ושוב מאכילין פחות מכזית, כדי להקל מעליו מאיסור כרת ומלקות לאיסור לאו.

טז **אם** צריכים לתשובה וכפרה על מאכלות אסורות לפיקוח נפש וחילול שבתות באונס, ושאר איסורי תורה שעברנו במחנות.

ביאורים:

ראה לעיל בביאורים למספר 8, ובענין כפרה לעובר עבירה באונס ראה בציוני המשנה ברורה סימן תר"ג ס"ק ד'. ובהיתר לעבור איסור במקום פיקוח נפש חקרו

Alei Merorot (Bitter Herbs)

R. Yehoshua Aaronson, Poland

Buna-Auschwitz:

I convinced the Ultra-Orthodox that if they eat salami or leavened wheat during Passover, they should do so by biting very small pieces, less than the size of an olive, and take breaks in between bites (the length it takes to cover a “parsa”), as is explained in the tractate of Yoma, where it says that a sick person should be fed very intermittently on Yom Kippur.

Historical background:

This event took place in Auschwitz 4- Buna, in 1944. Even though four years had elapsed since the event in Kunin, where the Rabbi had given instructions to eat the leavened wheat on Passover, “Because we are obligated to revive and maintain our souls (to not put our life at risk)”, he could not accept this determination as making it permissible to eat leavened wheat, rather he searched for ways to limit the severity of the transgression of this law, in spite of the fact that the conditions in the concentration camp were definitely ones that put our lives at risk if we didn’t eat.

①

Scroll of Agony Chaim Kaplan

Diary of Warsaw Ghetto

April 24, 1940

The end of the first day of Passover,¹ 5700

"I am black but comely"—even though I am black, it is not a sign of permanent ugliness, which is of natural origin and cannot be changed, for I am "comely." I have had a natural beauty since the day of my creation; but an external reason has made me black.

This phrase in the Song of Songs, which we read for this holiday, is unequalled in emphasizing the individual characteristics of the Jewish community. The synagogues are closed, but in every courtyard there is a holiday service, and cantors sing the prayers and hymns in their sweet voices. As to holiday provisions, without question even the poorest of the Jews does not lack for matzoth. On the eve of the holiday people ran around carrying packages of matzoth as though the sword of sabotage were not hovering over their heads. The whole thing seems somewhat unbelievable. Legally we have nothing to eat but the bread called for on our ration cards, which is such a meager portion that it does not half satisfy hunger. Except for this allotment, one buys or sells bread at the risk of death. In practice, however, there has never been such an abundance of bread for sale as in recent times, and it is not only offered to the buyer secretly, but sold in public as well. In the market on Smocza Street, and the same applies to the rest of the markets, the bread sellers stand in long rows calling their wares. The difference between the days before and after rationing is only that the price of bread has risen fivefold. In short, the conquerors have unintentionally done the black marketeers a favor, and the same applies to all other rationed foodstuffs. The show windows of coffeehouses and even ordinary food stores are filled to capacity with all sorts of baked goods, from ordinary cakes to a variety of the finest pastries.

It is a puzzle, and it remains one. Do the conquerors see this and deliberately close their eyes? Or is it that they have been struck blind, and in the confusion of their minds are not free to direct their attention to breakers of the "law"?

In every Jewish home the signs of the holiday are manifest; perhaps not in dress, but everyone has bought the holiday specialties to the extent he could afford. A sty in the devil's eye!

But the truth must not be concealed. One factor which has not

¹ The celebration of the deliverance from Egyptian bondage.

been mentioned helped greatly in the holiday preparation, and that is the Joint.

But its activities represent a separate chapter in the lives of the Jews of Poland.

April 27, 1940

The confusion that reigned in the Joint's activities before the holiday was indescribable. Only someone who needed its support in his capacity as a leader of some organization, and who had dealings with its directors—who are like "the servant when he reigneth"—could know the extent of this chaos.

First of all, there is the caliber of the directors in charge of distribution. These are mediocre men who until now were clerks, doing technical office work, and who were suddenly elevated to administrative jobs of broad scope, which are beyond their intellectual and organizational abilities. One of them is a complete villain; the second a good-hearted man; the third—by the way, the most intellectual of all—is neither one nor the other, but rather a man who was a schoolteacher and rose in the world through the force of events, not by his own merits.

The directors don't have regular hours for receiving petitioners. Sometimes you come on foot from some distant part of the city, and the director is busy. He's been called to a meeting. Dozens of people are waiting for his appearance. When will he respond to his petitioners? No one knows. He doesn't choose to say. And everyone leaves, depressed, just as he arrived. Sometimes you are lucky and the director is there, sitting on his throne, receiving. The crowding and congestion at his door are beyond imagination. Suddenly one of the elite goes in out of turn and stays. The people waiting anxiously at the door get angry, count the minutes, curse the day they were born. Then the door opens and the director leaves, wearing his overcoat, with no intention of coming back again that day. The fury of those waiting for him reaches its peak. But in the end—willingly or unwillingly—you leave, embarrassed, full of pent-up wrath, only to return on the morrow, to experience a new trial which saps your blood and substance.

As for the one director who has become known as good-hearted, they don't let anyone near him until credentials are presented through a secretary; and only one person in a thousand manages to get to see him. His practice is to send negative or deferred replies

6
Yael Vashem

Abraham Levison was born in Den Haag, The Netherlands in 1902. During the war he was in Bergen Belsen, Germany.

Abraham was murdered in the Shoah.

This information is based on a List of persecuted persons found in List of the Jewish inmates who were sent on the three last transports from Bergen-Belsen to Theresienstadt, 04/1945.

Last Name: Levison

First Name: Abraham

Gender: Male

Date of Birth: 08/06/1902

Place of Birth: Den Haag,Zuidholland,The Netherlands Search for all victims registered as born in this place Shows location on the map and info about the place (when available)

Place during the war: Bergen Belsen,Camp,Germany Search for all victims registered as present in this place during the war Shows location on the map and info about the place (when available)

Place of Death: Troebitz,Luckau i. d. Niederlausitz (Frankfurt a. d. Oder),Brandenburg,Germany Search for all victims registered as having died in this place Shows location on the map and info about the place (when available)

Date of Death: 25/04/1945

Status in the source: murdered

Related item: List of the Jewish inmates who were sent on the three last transports from Bergen-Belsen to Theresienstadt, 04/1945

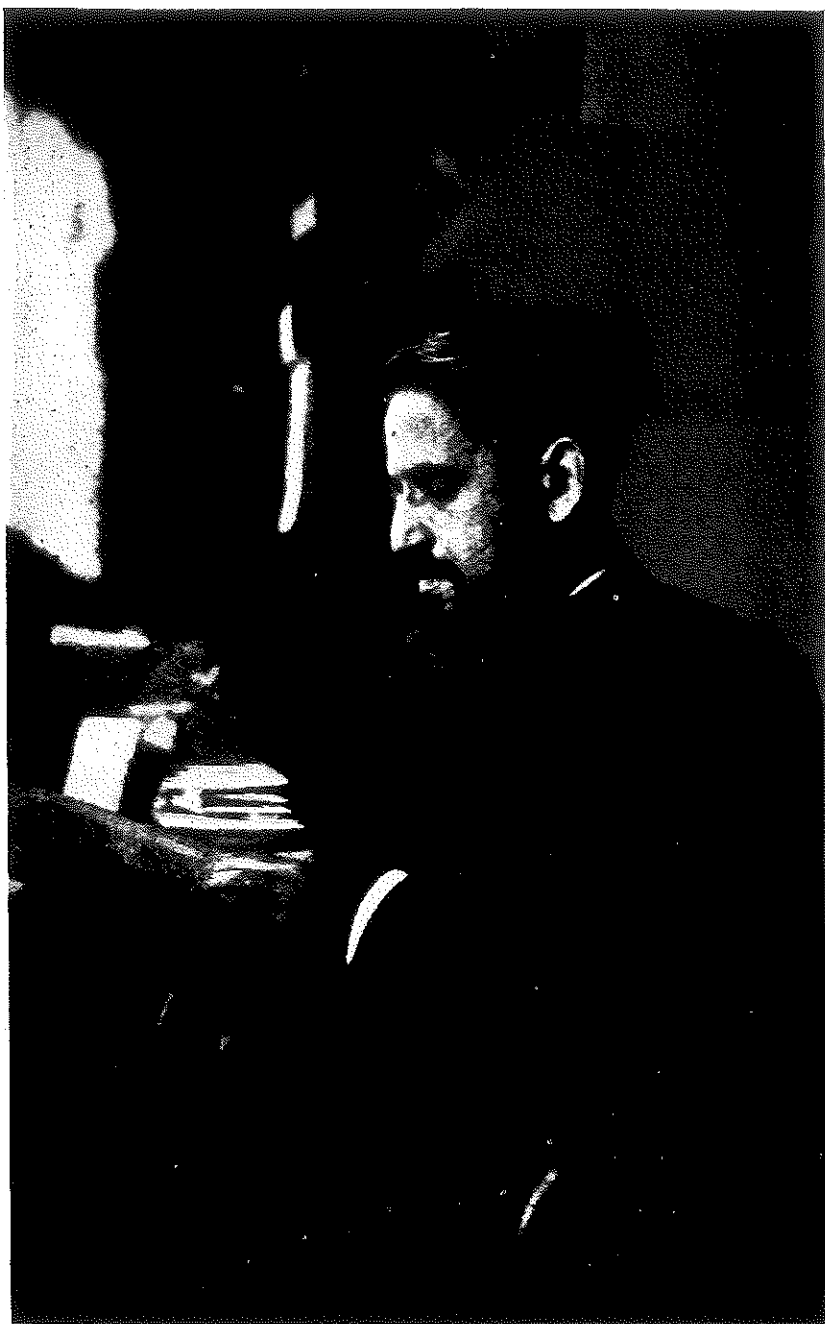
Type of material: List of persecuted persons

Source: List of the Jewish inmates who were sent on the three last transports from Bergen-Belsen to Theresienstadt, 04/1945

Item ID:9195068

Rabbi Aharon Yissachar David's Ny'd
Rotterdam

(4)

הרב ר' אהרן ישישכר דאווידס — רוטרדם

אלת אנורה

אחרים של העיר, ורובע הנמל המרוקן מתושביו. עמדו איפוא הכינת ויגם בית המדרש ריקים ושוממים. אולם בעברים לאיור מגורים אחר, לפני כששים שנה, הקימו היהודים בית כנסת חדש במרכזו של העיר. כן היה קיים גם בית כנסת קטן באזור מגוריו של הרב דאווידס. הרב שם לו לחק להתפלל בשבתות, פעם אחת בבית הכנסת שבקרבת הנמל, על אף המרחק הרב מן המרכז, כדי שלא יעמוד מקום קדוש זה שומם, ושבת שניה — בבית המדרש החדש שבמרכזו. ואילו בימות החול היה מתפלל בבית התפילה הקטן שבקרבת מקום מגוריו.

הנאצים שפכו את המתים בראשונה על רוטרדם, וביום הראשון לפלישתם ערכו הפצצה גוראה של העיר והנמל, עשו היג רב באוכלוסייה והחריבו אלפי בנינים. בהפצצה הזאת נהרסו שני בתי הכנסת הגדולים, ומאז לא נשאר לבני ישראל, אלא בית התפלה הקטן, לשפוך בו את לבם לפני הושב בשמים.

בן 800 יהודים נותרו לפליטה ברוטרדם אחרי המלחמה. מקהילה מצליחה מועד אחר יעשר אלף נפשות, והשרידיים הניצלים — בית התפילה הקטן הוא בית עם היותו חבר תנועת ה"מזרחי", שרדו יחסי ידידות בינו ובין עסקני "אגודת ישראל" ברוטרדם, שהשפעתם היתה ניכרת בעיר. כל בני הקהילה הוקירוהו והעריצוהו על הענין הרב שגילה בכל אחד מהם, ועל מאמציו הבלתי פוסקים לקרב את לבבות כולם. הוא לא היה יושב-אוחל. מנהג היה לו שהתפחו לחק, לבקר בכל ערב בבית אחר של חברי הקהילה ולהשתתף בכל השיעורים לתורה ולמלמוד שנערכו בעיר. את הביקורים האלה היכן מראש, ועל ידי כך הישרת את רוח היהדות החדרת על כל בית יהודי, עזרי-כנגדו למופת היתה לו הרבנית, בת-חבר ואשת-חבר בלמזא מובן המלה. גם היא אדוקה ושומרת מצוות, הדריכה בשיעורים ליהדות את נשי העיר, וסייעה הרבה לבעלה בעבודתו להכניס את רוח המורה לכל פינה יהודית.

ב ש ו א ה

גבורת נפשו בימי שלטן הנאצי בהולנד היתה לדוגמא ומשל. בסמכויותיו של רב רוטרדם היו גם כמה קהילות יהודיות קטנות בפרוורים ובעיירות הסמוכות, מתן פעושות במספר אוכלוסייתן היהודים ומתן די חשוכות, כגון דורכט וגאודא. אפילו בימי הכיבוש הנאצי לא ביטל מנהגו לבקר אחת לשבועיים את הקהילה בגאודא, כדי לתת להם שיעור בגמרא, ואף שחי בגאודא בתקופת ההיא פליט מהמבורג. תלמיד חכם שיכול היה למלא את מקום הרב במתן השיעור בגמרא, לא היסט הרב דאווידס לסמן את חייו, ובלבד שלא לבטל את מנהגו מיום עלותו על כס הרבנות. לאחר מכן נפוצו בעיר שמועות על חכניות הנאצים לעקור את האוכלוסייה היהודים ממקומות מושבם ולהעבירם למקום אחר. בדיק לא ידעו עדיין היהודים מה צפוי להם. אך החושות הסכנה הניעה את כל אשר יכול היה לחפש לו דרך להימלט ע"י השגת דרכו-נסיעה לחוץ לארץ. באחד הימים קרא

הרב ר' אהרן יששכר דאווידס

אליו הרב דאווידס את ידידו, הפליט מהמבורג, ואמר לו: "אנני כל בני משפחתי, רשומים ברישמה להשגת דרכונים לחלק הבלתי-נכשב של צרפת, אך אני לא אסע. אני לא אעזוב את קהילתי לאנחות. אפשר שאשתי וילדי יסעו... גם אחת נמצא ברישימה זו. אם יתרחש אשר יתרחש... רק השם יודע מה צפוי... השתל נא להיות קרוב לבני ביתי... ולו לשעה אחת שבבוע בלבד... תשתל נא לתת לבני שיעור בגמרא..." (אחרי כן נתגלה שכל ענין הרישימה היה אחיזת עינים וזיוף).

הוא ובני ביתו הגיעו למחנה ברגן-בלזן לפני יום הכיפורים. ההתכנסות בציבור לתפילה היתה אסורה בתכלית ואיסור. איש לא העיז בערב יום הכיפורים לבקש שקדימו לתת להם את הארוחה הזעומה. פת לחם קיבר ומרק מסריח, לפני רד השמש, שתשמש להם לסעודה המפסקת. תושבי ברגן-בלזן או שהיו צנומים וכחשים ולא היה להם כח לעמוד על רגליהם מרעב, או שגופם התנפת מכפן. אף על פי כן כינס הרב דאווידס את חבריו היהודים אשר בצריף המתנה, חשפת הלילה ובסודיות, לשעה חמש לפני עלות השחר, וערך אתם לחצי שעה תפילה יום הכיפורים. בנו יחידו מת לנגד עיניו בברגן-בלזן, וגם הוא. כחברו הרב אברהם לוינסקי, לא זכה להתנת מפרי הנצחון על הצורך הגרמני. הוא גוע ברעב כאותו מחנה ברגן-בלזן, כאשר צבאות המשורדים של בעלי הברית עמדו כבר בשערי המתנה. יכול יכלו לנופ, אבל לרוחו לא יכלו.

(המאמר הזה הוא קיצור ממאמר הנכתב ע"י יוסף אונדווייך)

Bergen Belsen 1944

(7)

Ghetto
Fighters
Museum
Tel Aviv

לפני אכילת חמץ יאמר עבדך הלב:
אבינו שבשמים, הנה עלי וידוע לפניך שרצוננו
לעשות מצותך ולחג את ה' הפסח באכילת מצה
וביעבודת איכור חמץ אך על זאת ראיה לפנינו
שהעבוד מעשב אותנו ואחוזנו נמצאים בדפנות
נפשות. הננו מכבים ומוזמנים לקיים מצותך וחי
בהם אליהך מצדקתך השמר לה ישמור וישמור
מאד על בן חפלתנו לה שיתחייבו ומקיימו חובתנו
במדה לה לשמור חוקיך ולעשות מצותך לעבדך בלב
שלם אמן וי ולא שימותו בהם

To be said with utmost concentration before eating hametz on Pessah:
Master of the Universe,
It is manifest and known to You we want to fulfill Your commandment that we celebrate
the holiday of Passover by eating matza and abstaining from hametz.
But to our great sorrow our servitude prevents us from fulfilling these precepts.
We are not masters of our own fate and our lives are in danger.
Therefore we are ready and willing to keep the mitzva: „So that you shall live by them”
[v'chai bahem, Lev. 18:5] and not die because of keeping the mitzvot. Therefore we are
commanded to do what we must in order to remain alive; thus by eating hametz we will be
keeping Your other precept, „Be ever so careful with your life.” [Deut. 4:9]
We pray that You keep us alive and sustain us
so that we merit to survive to fulfill Your commandments wholeheartedly in the future.
Amen

בבני היידיש

הגדה של פסח

עם שני פירושים בולגים

בית אברהם

בית אהרן

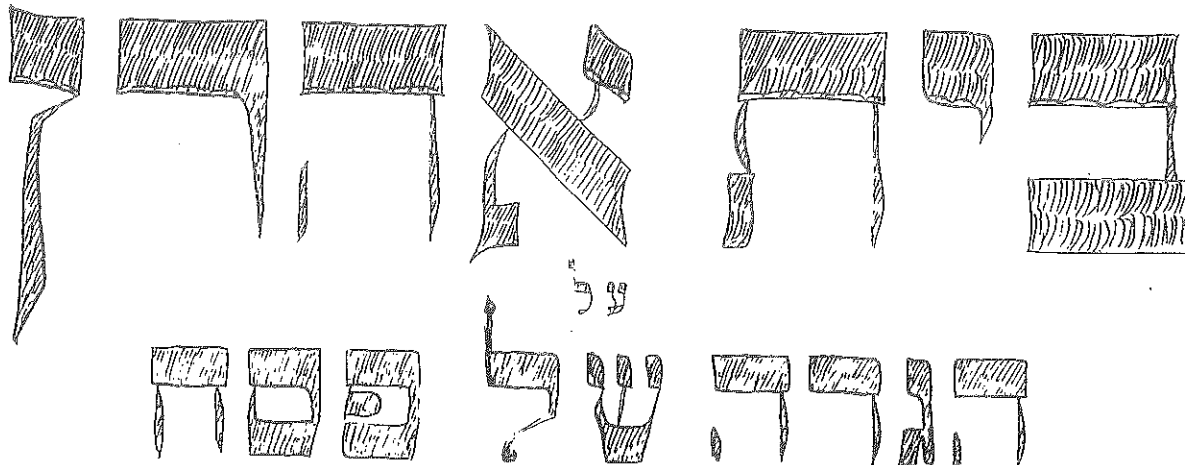
כמבואר בשער השני

ל' סודות סודות לשם וזה יאמר ה"ח ס"ח
ס"ח ס"ח יע"ח לוח"א
(פוחטנ' פניוואל)

עשיר

ספרי

עתי

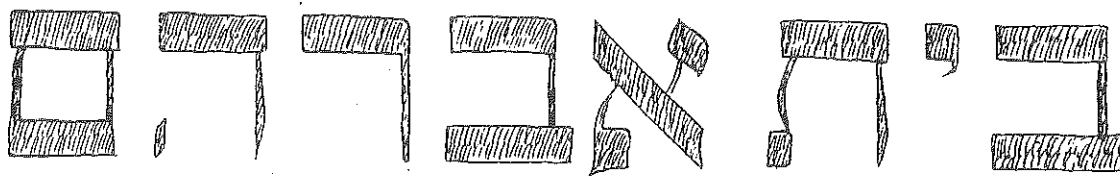

והיה לארבעה ראשים

ע"ד דרוש	א	בנינת אהרן	ע"ד הפשוט	א	דבר אהרן
ע"ד	ב	חנמת אהרן	ע"ד הרמז	ב	פאר אהרן

ועוד נלוה ליה

ספרי

נכלל בתוכו

א"גודת אונם על דרך אגדה
 ב"רבות פחשפון על דרך חשבון
 ג"וח חדשה חידושים
 ד"דעה והרפור שינוי ונוסחאות
 מ"רבה לספר ליקוט חידושים וספרים

הגדה של פסח

מרבח לספר

הרחמן הוא ישלח לנו את אליהו הנביא זכור לטוב וכו'. איתא בילקוט (מלכים ס"ב כ"ח) פעם אחת נחלקו רבותינו אליהו משל מי הוא, אלו אומרים משל גד ואלו אומרים משל בנימין, בא ועמד לפניהם אמר להם רבותי, למה אתם חולקים עלי אני מבני בניה של רחל, אמרו לו ולא כהן אתה ולא כן אמרת לאשה אלמנה מצרפת אך עשוי לי משם עוגה קטנה (מ"א י"ז, י"ג), אמר להם אותו התינוק משיח בן יוסף היה ורמזו רמזתי לעולם שאני יורד תחילה לבבל ואח"כ יבא משיח.

ויב'שר לנו בשורות טובות. בפסיקתא רבתי (ל"ג, ד) מה נאוו על ההרים רגלי מבשר (ישעיה נ"ב, ו), בשעה שהקב"ה גואל את ישראל, ג' ימים קודם שיבא משיח בא אליהו הנביא ז"ל ועומד על הרי ישראל וכוכה ומספיד עליהם ואומר, הרי ארץ ישראל עד מתי אתם עומדים בארץ ציה ושממה, וקולו נשמע בכל העולם, ואח"כ יאמר, בא שלום לעולם בא שלום לעולם, שנאמר מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משמיע ישועה. כיום שני בא ועומד על הרי ישראל ואומר, באת טובה לעולם שנאמר (שם) מבשר טוב. כיום שלישי בא ועומד על הרי ישראל ואומר, באת ישועה לעולם באת ישועה לעולם, שנאמר (שם) משמיע ישועה אומר לצינן מלך אלקיך.

הרחמן הוא יברך את אבי מורי וכו'. לא אמנע מלהעלות על הכתב זכרון בספר את כל התלאה אשר מצאתנו כשהגעתי לפיסקא זו, והיינו כשנת תש"א אחר עבוד הפסח קראו אותי לצבא העבודה פעם שנית, והייתי אצלם כמקומות שונים במקום שאין רדים שם יהודים, והייתי מלובש במלכושיהם לערך ד' חדשים ועבדתי שם עבודת פרך, ובכל יום ויום הכבידו עלינו העבודה ממש, וג' ימים קודם שנעשיתי חפשי תקפו עלי צרות כי באה אלי השמועה הלא טובה כי זוגתי יוסל ע"ה בת מו"ה צבי נ"י נפלה בעו"ה למשכב, לא עברו ימים מועטים ושלי"ה ביום ג' לסדר נצבים כ"ד לחודש אלול והובלה לקברות ביום ד' לאהריו בעיר מולדתה בק"ק בערעזא גדול יצ"ו, והנה לקיתי בכפליים כי לא עברו הימים היינו ביום ש"ק ו' לחודש תשרי שב"ת לפ"ק גברו האראלים ונסתלק אבי מורי מו"ה יונה ע"ה כן מו"ה אברהם אהרן ז"ל הכי"מ והוכל ביום א' פ' האזינו למנוחות במקום מולדתו ק"ק מוזשאי יצ"ו ואותנו עזב לאנחות הנצב"ה, והספרתי עליהם מספר רב הלא הוא כתוב אצלי כקונטרס מיוחד כפני עצמו. וקודם כל הנ"ל הייתי אצל צבא העבודה ג' חדשים ומחצה ובכללם כל משך ימי הנוראים ובקושי גדול עלה בידי שלא לחלל השבתות והימים טובים עד שלבסוף נתנו אותי בכית האסורים ומסרוני לבית המשפט אודות שלא רציתי לחלל השבת, ובחמלת ה' עלי יצאתי לחפשי והייתי שם לערך חודש ימים והרכה תלאות עברו עלי ראשי מני אז אשר לא יאומן ולא יסופר. השם ירחם על שארית עמו ישראל וישלח לנו הגוא"צ במהרה.

יעקב, אתה הוא המוסיף לו ליעקב קדושה שהוא נחלק שחמר לו, החלק שחמר לו.

הוא הטיב, הוא מטיב הוא ייטיב לנו. יש לפרש, דהנה לפעמים נמצא דמוכה ג"כ לרעה תחשב, כמו, יש עושר שמור לבעליו לרעתו (קהלת ה', י"ב), וכמו, רשע וטוב לו, להרע לו באחריותו (קדושין מ). והנה, לפעמים נמצא דרעה ג"כ טובה תקרא, והיינו, ביחס לרעה שלפניה, וכמו, טובים היו חללי חרב (איכה ד', ט'), ועו"א, הוא הטיב לנו בתחילה, ולפי יחס זה, הוא מטיב לנו עכשיו, ולא ביחס לרעה, והוא ייטיב לנו באחריתנו, כלומר, שלא תצמח ח"ו רעה ע"י הטובה ההיא.

הרחמן הוא ישלח לנו את אליהו הנביא וכו'. הנה, רבינו רבן של כל ישראל הה"ק ר' לוי יצחק מבארדיטשוב ז"ה, פעם כהיותו מוסב על שולחנו עם קהל חסידים, באמצע הסעודה פתח ואמר, נבין מאמר הנמ' (פנהרין צח) ששאלו למשיח אימתי יבא מר, והשיב, היום אם בקולו תשמעו (תהלים צ"ה, ז), וקשה, איך אפשר לבא היום אם בקולו תשמעו, והרי לא בא אליהו מאתמול, והכתוב אומר (מלאכי ג', כ"ט) הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בא יום ה'. אמנם, מבינים אתם אחי, למה כאמת צריך אליהו לבוא יום א'

אגודת אנוב

ואמר להם, פקוד פקדתי (שמות ג', ט"ז) וישמעו כי פקד ה' את בני ישראל (שם ד', ל"א), וישמחו. וכך יהיה לעתיד לבוא, שיהיה אליהו המבשר, וי"ש כנשר יעיר קנו, ואינו פורח עליהם מיד, אלא מקשקש בכנפיו בתחילה ומודיעם שבא, עיי"ש. וי"ל דו"ש ובדבר ישועה ורחמים חום וחגנו, דהיינו, כי מרם שתהיה הגאולה יהיה מבשר, וע"כ אנו מבקשין, שנזכה לדבר הישועה ההיא.

אבינו מלכנו. הנה, אז"ל (קדושין טו) בזמן שישראל עושין רצונו של מקום נקראין בנים, ובזמן שאין עושין רצונו מכותים עבדים. והנה, לפי"ז יש לדקדק, האידך אנו אומרינן אבינו מלכנו, ממה נפשך, אם הקב"ה הוא בחינת אב, אינו בחינת מלך, ואם הוא בחינת מלך אינו בחינת אב. וי"ל, דהנשמה שהיא חלק אלקי ממעל, היא בחינת בן, והגוף חומר העבור, הוא בחינת עבד, וע"כ בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, ועושין הנשמה עיקר, גופא בטר נשמה נריר, ואז הקב"ה בחינת אב, וכשאין עושין רצונו של מקום, וישנו התגברות הגוף, אזי הקב"ה בחינת מלך ואנו עבדיו, וי"ש אבינו, וגם מלכנו, והיינו, אב לנשמה, ומלך לגוף, ואמר:

אדירנו בוראנו גואלנו יוצרנו. יש לדקדק, הלא נמנו ונמרו דגח לו לאדם שלא נברא (עירובין יג), וא"כ האידך אנו מחשיבין זאת למעלה, שהקב"ה בראנו. ועוד יש לדקדק למה הפסיק בתיבת גואלנו בין בריאה ויצירה. ונלענ"ד לפרש לפימ"ש בדבר אהרן (ר"ה בוראנו), דבריאה קאי על הנשמה, כמו וברא בו נקבים נקבים חלולים חלולים, שהנשמה היא בחלל הגוף, ויצירה קאי על יצירת הגוף. והנה, לנשמה, היה נח שלא נבראה, כלומר, שלא תבא לעולם השפל הזה, בעבור פיתוי היצה"ר, ולגוף היה נח שלא נברא, בעבור גודל השיעבוד והגלויות. והנה, כבר הקשו המפרשים, אטו בראנו השי"ת שלא למוכתנו. וי"ל דבאמת מסייע הקב"ה לנשמה שלא תפול ביד היצר, ואלמלא עוזרו לא יכול לו, וכמ"ש צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו, ה' לא יעזבנו בידו (תהלים ל"ו, ל"ג-ל"ט), וכמו שדרז"ל (קדושין ט) דקאי על יצה"ר, וכן עתיד הקב"ה לגאול אותנו מן הגלות, ותהיה ג"כ טובה לגוף שנוצר. וא"כ יש לפרש דו"ש אדירנו בוראנו, כלומר, אתה בוראנו שבראת הנשמה, אדירנו, שלא נפול ביד היצר הצר הצרור, וגואלנו יוצרנו, כלומר יוצר הגוף, גואלנו, מהגלות המרה. וכ"ז נמשך אשלמעלה, אבינו מלכנו, דקאי על הנשמה ועל הגוף.

קדושנו קדוש יעקב רוענו רועה ישראל. יש לדקדק מה דאמר קדושה אצל יעקב, ורעייה אצל ישראל. ויש לבאר לפימ"ש (דברים ל"ג, י"ח) שמח זבולון בצאתך ויששכר באוהליך. והיינו, דזבולון עסק בפרגמטיא, ומאכיל את יששכר, שעסק באהלים של תורה (בר"ר ע"ב, ה). וא"כ נמצא, דלזבולון היתה חסרה רוחניות וליששכר גשמיות. והנה ידוע, דהגוף מכונה בשם יעקב, והנשמה בשם ישראל. וא"כ יש לפרש, קדושנו כי אתה הוא קדוש ורוענו, כי אתה רועה ישראל, וממציא לו לישראל פרנסה שהוא

הוא הטיב, הוא מטיב הוא ייטיב לנו. יש לפרש, דהנה לפעמים נמצא דמוכה ג"כ לרעה תחשב, כמו, יש עושר שמור לבעליו לרעתו (קהלת ה', י"ב), וכמו, רשע וטוב לו, להרע לו באחריותו (קדושין מ). והנה, לפעמים נמצא דרעה ג"כ טובה תקרא, והיינו, ביחס לרעה שלפניה, וכמו, טובים היו חללי חרב (איכה ד', ט'), ועו"א, הוא הטיב לנו בתחילה, ולפי יחס זה, הוא מטיב לנו עכשיו, ולא ביחס לרעה, והוא ייטיב לנו באחריתנו, כלומר, שלא תצמח ח"ו רעה ע"י הטובה ההיא.

הרחמן הוא ישלח לנו את אליהו הנביא וכו'. הנה, רבינו רבן של כל ישראל הה"ק ר' לוי יצחק מבארדיטשוב ז"ה, פעם כהיותו מוסב על שולחנו עם קהל חסידים, באמצע הסעודה פתח ואמר, נבין מאמר הנמ' (פנהרין צח) ששאלו למשיח אימתי יבא מר, והשיב, היום אם בקולו תשמעו (תהלים צ"ה, ז), וקשה, איך אפשר לבא היום אם בקולו תשמעו, והרי לא בא אליהו מאתמול, והכתוב אומר (מלאכי ג', כ"ט) הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בא יום ה'. אמנם, מבינים אתם אחי, למה כאמת צריך אליהו לבוא יום א'

דבר אהרן

הגדה של פסח

קמו

במרום ילמדו וכו'. הגה לעיל סיים ואמרו אמן, ונתחבטו בזה הפוסקים דהאיך יאמר ואמרו אמן כשהוא מברך ביחידות. וכתב במטה משה (הל' תפלה ק"ה) בשם ר"י החסיד, דואמרו אמן אומר לשני מלאכי השרת המלווין לו לאדם ומצווים לשמרו, וא"כ יכול לאומרו אפילו ביחיד. וא"כ י"ל דבמרום ילמדו, ג"כ קאי עליהם, כלומר, על אותן שני מלאכי השרת המלווין לו לאדם, מבקש הוא שבמרום ילמדו עליהם ועלינו זכות.

במרום ילמדו עליהם ועלינו זכות שתהא למשמרת שלום. ונשא ברכה מאת יי וצדקה מאלהי ישענו ונמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם: לשנת הרחמן הוא יתילנו ליום שכלו שבת ומנוחה לתי העולמים: הרחמן הוא יתילנו ליום שכלו טוב ליום שכלו ארוך שהצדיקים יושבים ועטרתיהם כראשיהם ונהנים מיו השכינת ויהי חלקנו עמהם:

ילמדו וכו'. ואתא במסי חגיגה (טו:) אשכחיה רבה בר שילא לאלהו, א"ל מאי קא עביד הקב"ה, א"ל קאמר שמעתא מפומייהו דכולהו רבנן, ומפומיה דר"מ לא קאמר, א"ל אמאי, משום דקא גמר שמעתתא מפומיה דאחר, א"ל אמאי, ר"מ רמון מצא תוכו אכל קליפתו זרק, א"ל השתא קאמר מאיר בני אומר פרה בת שתיים וכו'.

הענין שמחיל צדקת שלום ומקיים צדקת שלום וצדקת שאל על הגאולה, על יום שכולו שבת, ועל יום שכולו טוב, ועל יום המשיח. יש לפרש לפי מה שכתבנו בשלי"ה הק' בפסוק האספו ואגידה לכם את אשר יקרא אחכם באחרית הימים (בראשית מ"ט, א'). דע"כ חמ"ר לשון האספו, דהנה אז"ל (פסחים טו.) ציקש יעקב לגלות להם הקד, וא"ל לקן שיצוא קשיש צניעה שנאח חנם, רק צריכים להיות באסיפה אחת וצאגודה אחת, ע"כ.

במרום ילמדו עליהם ועלינו זכות שתהא למשמרת שלום. ונשא ברכה מאת יי וצדקה מאלהי ישענו ונמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם: לשנת הרחמן הוא יתילנו ליום שכלו שבת ומנוחה לתי העולמים: הרחמן הוא יתילנו ליום שכלו טוב ליום שכלו ארוך שהצדיקים יושבים ועטרתיהם כראשיהם ונהנים מיו השכינת ויהי חלקנו עמהם:

ש"מ מזה דלימוד זכות מהני אפי' קמי קוב"ה, אף דהקב"ה הכל גלוי וידוע לפניו, מ"מ עד שלא ילמדו עליו זכות לא אמר שמעתתא מפומיה, וא"כ שפיר אנו מבקשין שבמרום ילמדו עלינו זכות. שתהא למשמרת שלום. קאי אמה שאמר למעלה, הרחמן הוא יברך וכו' אותנו ואת כל אשר לנו כמו שנתברכו אבותינו וכו', ובמרום ילמדו זכות שברכתנו זאת תהא בעשו (בראשית כ"ו, ל"ו) שעורר על הברכות שקבל יעקב אבינו.

ונלענ"ד למח טעם לזה עפימ"ש בע"ו (דף ה.) דל"ן בן דוד צא עד שיכלו כל הנשמות שנגוף, ופירש רש"י ז"ל, אורז שהנשמות שם גוף שמו. וכתבו נספרים דעיקוב הגאולה הוא כי בעונותיהם גרמו לבוא בגלגול פעם אחר פעם ולא נשאר מקום לנשמות חדשות לנאח. ח"ש ז"ל שם (דף ט.) ובעונותינו שרבו ילאו מהן מה שיאלו וכו', ור"ל ילאו מה שיאלו כבר, היינו שנאו בגלגול, וע"כ עדיין לא צא, לפי שעי"ז לא נמרוקן הגוף מן הנשמות.

יש דקדק הלא כבר אמר לעיל הרחמן הוא יברך אותנו וכו', וא"כ למה אמר כאן עוד פעם ונשא ברכה מאת ה'. ויש לבאר עפ"י מה שכתבו דמפי עלין לא תצא הרעות (איכה ג, ל"ח), ועיקר החסרון הוא רק מצד המקבל, דוגמת חולה שכל אוכל תתעב נפשו ואין החסרון מצד האוכל אלא מצד עצמו. ח"ש אחר שאנו מבקשין שהקב"ה יברך אותנו, אנו מבקשין שנוכל לישא הברכה מאת ה' ולא יהיה חסרון מעצמנו, והקב"ה יתן לנו זאת בתורת צדקה אפילו כשלא נהיה ראויים לכך.

למשמרת שלום, ולא ירבו עליה מקטרגים ומחלוקות, כדמצינו

הוא יברך וכו' אותנו ואת כל אשר לנו כמו שנתברכו אבותינו וכו', ובמרום ילמדו זכות שברכתנו זאת תהא בעשו (בראשית כ"ו, ל"ו) שעורר על הברכות שקבל יעקב אבינו. ונשא ברכה מאת ה' וצדקה מאלקי ישענו. יש דקדק הלא כבר אמר לעיל הרחמן הוא יברך אותנו וכו', וא"כ למה אמר כאן עוד פעם ונשא ברכה מאת ה'. ויש לבאר עפ"י מה שכתבו דמפי עלין לא תצא הרעות (איכה ג, ל"ח), ועיקר החסרון הוא רק מצד המקבל, דוגמת חולה שכל אוכל תתעב נפשו ואין החסרון מצד האוכל אלא מצד עצמו. ח"ש אחר שאנו מבקשין שהקב"ה יברך אותנו, אנו מבקשין שנוכל לישא הברכה מאת ה' ולא יהיה חסרון מעצמנו, והקב"ה יתן לנו זאת בתורת צדקה אפילו כשלא נהיה ראויים לכך.

למשמרת שלום, ולא ירבו עליה מקטרגים ומחלוקות, כדמצינו בעשו (בראשית כ"ו, ל"ו) שעורר על הברכות שקבל יעקב אבינו. ונשא ברכה מאת ה' וצדקה מאלקי ישענו. יש דקדק הלא כבר אמר לעיל הרחמן הוא יברך אותנו וכו', וא"כ למה אמר כאן עוד פעם ונשא ברכה מאת ה'. ויש לבאר עפ"י מה שכתבו דמפי עלין לא תצא הרעות (איכה ג, ל"ח), ועיקר החסרון הוא רק מצד המקבל, דוגמת חולה שכל אוכל תתעב נפשו ואין החסרון מצד האוכל אלא מצד עצמו. ח"ש אחר שאנו מבקשין שהקב"ה יברך אותנו, אנו מבקשין שנוכל לישא הברכה מאת ה' ולא יהיה חסרון מעצמנו, והקב"ה יתן לנו זאת בתורת צדקה אפילו כשלא נהיה ראויים לכך.

דבר גדול הוא מציאת חן, שהרי אז"ל (סנהדרין קח.) ונת מצא חן (בראשית ו, ח.) דנת לא היה ראוי להינצל ורק שמצא חן, והרי שאול שנאמר עליו (ש"א י"ג, א.) בן שנה שאול במלכו, ודרז"ל (יומא כ"ב:) שהיה נקי מן החטא כנער בן שנה לא מחל הקב"ה על חטאו, ודוד המע"ה שהיו לו כמה חטאים, הקב"ה מחל עליהם. והרי אז"ל במו"ק (טו:) אמר לו הקב"ה לדוד וכו' אלמלי אתה שאול והוא דוד איבדתי כמה דוד מפניו, וזה שאנו מבקשין שנמצא חן. ושכל טוב. היות שהרבה מן המשכילים יצאו מכלל ישראל בגלל השכלתם, ות"א על עם נבל ולא חכם (יזכרים ל"ב, ו.) עמא דקבילו אוריינתא ולא חכימו, כי תמים תהיה עם ה' אלקיך (יזכרים י"ח, י"ג), וע"כ אנו מבקשין שכל טוב. ובתרגום יונתן (משלי ג, ד.) תירגם שכל טוב, שיכלא וטיבותא, נראה שהם שני דברים שנמצא שכל וגם טובה. ואמנם בקרא הוא דבק במקף שכל-טוב. ויום שכולו שבת וכו'. לשון הגמרא בשלהי מס' תמיד (לג.), וזה יהיה לעתיד לבוא באלף השביעי דיהיה כולו שבת ומנוחה. ו"ליום" פירושו ליומו של הקב"ה שהוא אלף שנים (תהלים צ"ד, ד.).

למשמרת שלום, ולא ירבו עליה מקטרגים ומחלוקות, כדמצינו בעשו (בראשית כ"ו, ל"ו) שעורר על הברכות שקבל יעקב אבינו. ונשא ברכה מאת ה' וצדקה מאלקי ישענו. יש דקדק הלא כבר אמר לעיל הרחמן הוא יברך אותנו וכו', וא"כ למה אמר כאן עוד פעם ונשא ברכה מאת ה'. ויש לבאר עפ"י מה שכתבו דמפי עלין לא תצא הרעות (איכה ג, ל"ח), ועיקר החסרון הוא רק מצד המקבל, דוגמת חולה שכל אוכל תתעב נפשו ואין החסרון מצד האוכל אלא מצד עצמו. ח"ש אחר שאנו מבקשין שהקב"ה יברך אותנו, אנו מבקשין שנוכל לישא הברכה מאת ה' ולא יהיה חסרון מעצמנו, והקב"ה יתן לנו זאת בתורת צדקה אפילו כשלא נהיה ראויים לכך.

למשמרת שלום, ולא ירבו עליה מקטרגים ומחלוקות, כדמצינו בעשו (בראשית כ"ו, ל"ו) שעורר על הברכות שקבל יעקב אבינו. ונשא ברכה מאת ה' וצדקה מאלקי ישענו. יש דקדק הלא כבר אמר לעיל הרחמן הוא יברך אותנו וכו', וא"כ למה אמר כאן עוד פעם ונשא ברכה מאת ה'. ויש לבאר עפ"י מה שכתבו דמפי עלין לא תצא הרעות (איכה ג, ל"ח), ועיקר החסרון הוא רק מצד המקבל, דוגמת חולה שכל אוכל תתעב נפשו ואין החסרון מצד האוכל אלא מצד עצמו. ח"ש אחר שאנו מבקשין שהקב"ה יברך אותנו, אנו מבקשין שנוכל לישא הברכה מאת ה' ולא יהיה חסרון מעצמנו, והקב"ה יתן לנו זאת בתורת צדקה אפילו כשלא נהיה ראויים לכך.

פאר אהרן

אגודת אזור

שתהא למשמרת שלום. סופי תיבות אמ"ת. ונשא ברכה מאת ה'. יש לפרש "את" לרבות תלמידי חכמים, כי תיכף לתלמיד חכם ברכה. לפני משיח צדקנו, כי אתם בני העולם מרודים מאוד בעסקי היות העוה"ז, זה בספורות, וזה במלאכתו, והם מנושמים מאוד, ומקושרים בהבלי הזמן, בשביל זה יום אחד קודם שיבוא משיח

הגדה של פסח

בינת אהרן

והנה אימא נספריס העמין סגריכות הנשמות לבוא עוד פעם בגלגול לפי שלא קיימו כל המצוות בגלגול ראשון, ולאמנע ע"י האלמות והשלות, נעשו כל ישראל כגוף אחד, ומה שלא קיים זה קיים זה, וממילא לא יצטרך עוד פעם להסגלגל. וא"כ יוננו שפיר דברי השליה הקי, כי א"ל לגאולה להיות בלא חסדות, והיינו כי ע"י השלות לא יוצרכו להסגלגל, ויכלו כל הנשמות שנגוף. וזה שמהחיל כאן בשלות ומקיים בשלות, ובמאמנע שאל על הגאולה ועל ביאת המשיח, כי על ידי השלות, נוכח לגאולה שלימה צמחה צמינו.

דבר אהרן

לימות המשיח. פירוש לימים שיבוא בהם המשיח, וכ"כ לעיל כל ימי חיך (דברים ט"ז, ג) להביא לימות המשיח, פירוש שישפרו ביצי"מ בימים שכבר יהיה המשיח בעולם. ומשי"כ (סנהדרין צד) תנא דב"א ששת אלפים שנה הוי עלמא שני אלפים תוהו שני אלפים תורה שני אלפים ימות המשיח, פירוש שבתוך שני האלפים האחרונים ראויים להיות ימות המשיח. א"נ י"ל שני אלפים ימות המשיח, פירוש שמשח יבוא בתחילת שני האלפים והעולם יעמוד תחתיו שני אלפים שנה, ורק בעונותינו שרבו, עדיין לא בא ונמצא דחסרים הרבה מימות המשיח.

הַדְּחַמֵּן הוּא יִבְנֶה לְיָמֹת הַמְּשִׁיחַ וְלַחַי הָעוֹלָם הַבָּא. מְגֻדֹל יְשׁוּעוֹת מְלִכּוֹ וְעֵשָׂה חֶסֶד לְמִשְׁיחוֹ לְדוֹר וּלְדוֹרָו עַד עוֹלָם: עֵשָׂה שְׁלוֹם בְּמִרוֹקְיוֹ הוּא יַעֲשֶׂה שְׁלוֹם עֲלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל וְאָמְרוּ אָמֵן:

ולחיי העדה"ב. הנה שיחא אלפי שני הוי עלמא ואח"כ העולם חרב (ר"ה לא) וזה יהיה נקרא עוה"ב, ומשיח בן דוד יקדים לבוא קודם גמר ששת אלפים שנה, ומעת ביאתו עד גמר ששת אלפים שנה, היינו ימות המשיח. וע"ז אמרו ז"ל (ברכות לד:) אין בין עוה"ב לימות המשיח אלא שיעבוד מלכות בלבד. מגדול ישועות מלכו. המשיל המקום ב"ה למגדול עוז שמחזיק בתוכו ישועות של מלך המשיח. ועושה חסד למשיחו לדוד. כלומר למשיחו שהוא דוד, וגם לזרעו עד עולם. עושה שלום וכו'. הסמין כאן בקשה אל השלום, וכמ"ש בפרשת בחוקותי (כ"ד, ה-ו), ואכלתם לחמכם לשובע וגו' ונתתי שלום בארץ. פי' רש"י שמא תאמר הרי מאכל הרי משהו אם אין שלום אין כלום, תלמוד לומר ונתתי שלום בארץ (ת"כ בחוקותי א', א', ח').

חכמת אהרן

מגדול ישועות מלכו. יש לבאר הטעם דכשת ויו"ע אומרים מגדול עפ"מ"ש צ"ע ד' אופיות הו"ה צ"ה הם צמינת ענת"א, והוא ג"כ צמינת ד' עולמות אצ"ע. והנה, בשמואל ב', (כ"ב, י"א), המקרא הוא מגדול והנסורה מגדיל, והנה המקורה היא צמינת אופיות, והמקרא צמינת נקודות כמות. וא"כ יונן שפיר, דכשת ויו"ע אומרים המקרא צמינת הנקודות, שכשת ויו"ע הוי השפטה ע"י עולם הצריחה. וע"כ עולם הצריחה נקרא לצדקן דשצח ויו"ע דלימא צפ"ח בהקדמה.

רוח הדשה

מגדול ישועות מלכו. כצד צע"ז (קפ"ט, ב) שצ"ח ג"כ יאמר מגדול כמו צצנת, והוא קרא בשמואל ב' (כ"ב, י"א), ונחול יאמר מגדיל, והוא קרא צהילים (י"ח, י"ח), וכצד ע"כ רמז, חודש ושבת קרא מקרא (ישעי"ה, י"ג), ר"ל כמ"ש צצניאס. ויש לדקדק, הלא כל המנ"ך מקרא ינונה, ולא צצניאס בלבד. וע"כ נלענ"ד שהסימן הוא באופן אחר, דהנה, בשמואל שם י"ק קרי וכמ"ב, והקרי הוא מגדול, והכמ"ב מגדיל, וא"כ י"ל דחודש ושבת קרא מקרא, ר"ל, הקרי ולא הכמ"ב.

אגודת אזור

צדקנו, יבוא אליהו לבשר, בכדי שתהיה להם הכנה והזמנה להפנות מעסקיהם לקבל פני משיח צדקנו. אמנם, כשיהיה היום אם בקולו תשמעו, ממילא לא יהיו מקושרים בהבלי הזמן, ויהיו פנויים לקבל פני משיח צדקנו, ולא יהיו צריכים לביאת אליהו מקודם, עכ"ל. מובא בקונטרס מגדולי החסידות. וזנה, כ"ז היה בזמניהם, שהיו טרודים בעסקיהם, אבל בעונותינו שרבו, שנימלו הפרנסות מעם בניי וסגרו החנויות עד ירחם ה' עלינו, שנשארו בניי בחוסר כל, ואין העסקים טורדים, א"כ יכולה ג"כ להיות ביאת משיח היום, וא"צ ביאת אליהו מקודם לפנות אותנו מהעסקים, ואולי י"ל דזה פירוש המאמר (סנהדרין צח), אין בן דוד בא אלא בדור או שכולו חייב או שכולו זכאי. [דהנה ידוע פי' הגז"ק רב שר שלום מבבלוא וי"ע ועכ"י על פי' רש"י ז"ל בפ' יתרו (י"ח א), מה שמעוה שמע ובא קריעת ים סוף ומלחמת עמלק, ופירש ז"ל, דהנה, כתיב וישמע יתרו (שם), ואח"כ תיכף ויבא יתרו (שם שם, ה), ולא כתב ההליכה שלו, ומפרש כי היה בא במהירות בלי שום הכנת הלב, וע"כ לא כתיב וילך, כי לא היתה לו שום התבוננות על ההליכה שלו, כי היה מתירא שע"י התבוננות והכנה יוכל לבא לידי התרשלות, כי אך יעזוב מקומו שהיה יושב ברומו של עולם וילך למקום ציה ושממה למדבר, ומהיכן למד זאת, לבא תיכף בזריות, מעמלק, ובמ"ש (תהלים קי"ט, צ"ח) מאויבי

הדעה והדיבור

העדה"ב. מגדול ישועות מלכו ועושה חסד למשיחו לדוד ולזרעו עד עולם. כפירים רשו ורעבו ודורשי ה' לא יחסרו כל טוב. מה שאכלנו יהיה לשבעה ומה ששתינו יהיה לרפואה ומה שהותרנו יהיה לברכה כדכתיב (מ"ב ד, מ"ד) ויתן לפניכם ויאכלו ויותרו כדבר ה'. ברוכים אתם לה' עושה שמים וארץ (תהלים קט"ו, ט"ז). ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו. ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום. וצ"ל שולחן זה. וכשיש ב' שולחנות יברך, על שולחנות אלו שאכלנו עליהם (א"ד קפ"ז, א'). יברך. כשיש חתונה, יאמר את החתן ואת הכלה ואת אחינו ואת רבותינו וכל היושבין והמסובין ככאן. ובכל בו (כ"ה) כתב, דאומרים הרחמן הוא יתמוך ויסעור ויכלכל וירומם מעלה מעלה [החמוד] החתן והכלה הנעימה וכל רבותי המסובין כאן כמו שנתברכו אבותינו. וביעב"ץ גרס עוד לאורה שיאמר, הרחמן הוא יברך את בעה"ב הזה ואשתו ובניו וכל אשר לו יהי שלא יבוש בעל הבית בעוה"ז ולא יכלם לעוה"ב לעיר ואל ישלח מאוד בכל נכסיו ויהיו נכסיו ונכסיו מוצלחים וקרובים לעיר ואל ישלח שום לא במעשה ידי ולא במעשה ידינו ולא יודק לא לפניו ולא לפנינו שום דבר ההורד חטא ועבירה ועון מעתה ועד עולם. אורתנו ואת כל אשר לנו. ובמג"א (ק"ט, א) כתב, ויברך אותנו כל אחד ואחד בשמו שנתברכו אבותינו. וכתב במחצה"ש דטעות סופר הוא, וצ"ל כמו שנתברכו.

Harachaman (The Merciful One)

R. Avraham Aharon Friedman of Tshup, Hy"d

"May the merciful one bless my father, my teacher, etc."

I will not prevent myself from writing a testimonial of all of the hardships that had befallen us when I reached this section in my writings. We were in the year 1941, right after Passover. I was taken to a labor camp for the second time. I was taken to different locations, where there were no Jews and I was dressed in their clothing, for about four months. I did slave labor there and every single day they make the work load harder and more difficult, and three days before I was released, tragedy befell me, as the terrible news reached me that my beloved wife, Zissel, may God rest her soul, had taken sick. Not many days elapsed, and on the Tuesday of the Torah portion of Nitzavim, the 24th day of the month of Elul, she passed away and was buried in her birthplace of Baravna. And behold, tragedy befell me twice, as shortly thereafter, on the holy day of Shabbat, on the 6th day of the month of Tishrei, the uncircumcised prevailed and my father/teacher, our Rabbi and leader, Rabbi Yonah, may God rest his soul, the son of our Rabbi and leader, Rabbi Abraham Aaron may God rest his soul, passed away and was laid to rest on the Sunday of the Torah portion of Haazinu, in his birthplace, Moushai, leaving us in despair. I gave a long eulogy memorializing them, which I included in a separate, dedicated booklet. Before all of the above befell me, I was in the labor camp for three and a half months, including all of the Days of Awe, and it was with great difficulty that I avoided transgressing the Holy Sabbath and the holidays, until they finally put me in jail and handed me over to the courts for not being willing to transgress the Sabbath, and through God's mercy on me, I was set free and remained there around another month. During this time, and thereafter, I underwent a tremendous amount of suffering, which it is impossible to describe, and cannot be believed. May God have mercy on the remnants of his nation, Israel, and send us the redeemer very soon.

אבא'לות גענו מן ימי הסולסל שיאנה תלמידי הישיבה הקטנה ויהי עובדו
בסימטאנה ונישנו יהודים מעשנים בשבת, וזיה שואל אותם:
-- למה זה תעשן? שבת חיים? את תעשן אין כושים עליך.

שם

אף על פי שקשים ואבלינו היו החיים בגיטו נעשו בכל זאת מאמצים גדולים
להגות הצ'הנסת. חוקמו מנווח לאפייה מצוה. מחלקה החנוה של הגיטו חילקה על
פי ברטיטו המון מרבע עד חצי קילוגראם מגה לאיש, לכל ימי השבת. אולם היו
אנשים שמגעו מסייהם במשך ירחים ארוכים את כל אשר הצליחו להכריח באיזה
אופן שהוא אל הגיטו למען תהייה להם במסח מצוה במידה מסמקת. המצוה נאמו
כדיטו מקמה הערובת של שיפון והישים, הרבנים התירו קטניות וקמה של כוסמת.
היו אנשים, שמהמת אמצעיהם הדלים הסתפקו בכל ימי השפה במנת המצוה הזעומה,
רבע הקילוגראם, בתוספת שניט-שלשה חסוהי אדמה ליום ולא רצו לפנות לסיוע

הזרע לעזרה צבורית ולא לשום איש פרטי אחר.

את הסדר ערכו משחוחי-משחוחות, או שתיה גערך על ידי זיירי כל חוד
יהד (לערך 20-30 איש). בשנת תשי"ג נערכו הרבה סדרים קולקטיביים חגיגיים,
במסבת הכשר, בגדיית העברית, בבתי הספר העממיים, בסנימיותיהם של חילדים
והילדות.

שכונות

בהג והשכונה ערכו "תיקון-ליל-שכונות" בבתי המדרשה ולמדו שם כל
הילדה.

סוגות

להג הסוכות הקימו להם יהודים אחים סוכות מקרשים ודלתות, סך
לסוכות היו משמיים העמיס שהיו מביאים אתם מן העבודה במלונות הגרמניות.⁶⁰
היו בגיטו גם אתרוג אחד ולולב שנמצאו בחורבת אחד הכתים. ביום ד' לתח"מ
סוכות שנת תשי"ג, נערלה בבית-הכנסת של הקצינים "שמחת בית השואבה", והמורה
אליעזר גולדברג הטיף על הנושא "ית, דם ודמעות".⁶¹

בשמחת תורה נשאו הילדים דגלים קטנים שנמצאו כחורבותיהם
של חגיזות-הספרים של סונק, רחנשאל, מאייה, כן תחבקו דגלי שמחת תורה
מתוצרת הגיטו, בשמחת תורה תשי"ג נחקיימה תסולה חגיגית באחד מבתי המדרש
שבגיטו (בית המדרש של ר' שאולקה ד) התאספו שם בחורי הישיבה המורים
הדתיים וילדי בתי הספר הדתיים, שרו ורקדו. בין הנוכחים היה גם קומנדרנט
הגיטו יעקב גאנט. הסופר וליק הירש קלמנוביץ נתכבד בהקמה ראשונה וגם
השמיץ דרשה מצגיניי זיומא יי.

60 על הסדר חסרנים בגיטו וילנה דאה, זרי. ב. דבורז'צקי, בין הכתים" עמ' 64-66.
וכן "ירושלים ולומא" (עסרית עמ' 220, ירוש עמ' 221), זאומו של הסופר וליק הירש
קלמנוביץ בסוד השני תשי"ג נכטי שורשם על ידו בספר זכרונותיו, בתאריך 23 במאי 1943)
חוצא בייחוד בלעטער, 1941, הפרק. א. סאבנר סון הילענר געטא, סון ועליק קאלמאנאוויטש,
סך 55 עמ' 51-52. 61 ראה קלמנוביץ שם, עמ' 57 (11 אוקטובר 1942).

סניני

ירחון
לתורה, למדע ולספרות

בעריכת
הרב י. ל. הכהן מ'מאן

שנה עשרים ושלוש, כרך מז
חוברות ז"ב (רפב-רפז)
ניסן-אלול תשנ"ד

הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים

דפוס חיים, ירושלים

Voices from the Inferno

Holocaust Survivors Describe the Last Months in the Warsaw Ghetto

The Last Passover in the Warsaw Ghetto

We were slaves in the ghettos of Poland / to Hitler, Führer of Germany, accursed be his name / And we were taken from there... to be killed and enslaved / led naked across the snow and ice, / -- and even were we all were wise and smart / able to work tenfold our strength, / a downright miracle would it be / if from every community of Jews one or two remained, / And those who tell of the suffering of the Jews of Poland / will live to see the downfall of Hitler and Germany.

Aharon Carmi, *From That Inferno*, p. 113

In April the ghetto was rife with rumors of an upcoming deportation. Despite this, the Jews of the ghetto continued with their preparations for Passover. Some even baked matzot, obtained wine, and koshered their dishes in preparation for the holiday. On the 18th of April 1943, news arrived that the Germans had stationed an army in Warsaw and it seemed that the ghetto was to be liquidated. The members of the underground resistance movements went into high alert. That night the ghetto was surrounded. Many people had already heard of this from the reports of lookouts posted as a matter of course on the rooftops.

No one slept that night. Everybody spent the time packing the most necessary articles, linen, bedding, food and taking it down to the bunkers. The moon was full and the night was unusually bright. There was more movement in the courtyards and streets than by day.

Tuvia Borzykowski, *Between Tumbling Walls*, p.48

It was Passover eve, 1943, and we had arranged everything in the house in preparation for the holiday. We even had Matzot (unleavened bread), everything. We had made the beds... The policeman who lived with us always told us everything that was going to happen... He told us, "You should know that the ghetto is surrounded – with Ukrainians. Tonight will not be a good night." He had heard this. We took all our belongings and went into the bunker. Why wait? ... So we took what we still had at home, whatever food we had, everything, and went down into the bunker. And waited.

Testimony of Shoshana Baharir, Yad Vashem Archive, O.3/5469

On the 19th of April 1943, Passover eve, the Germans entered the ghetto. Tuvia Borzykowski, a member of the Jewish Fighting Organization, describes the Seder in Rabbi Eliezer Meisel's apartment:

Amidst this destruction, the table in the center of the room looked incongruous with glasses filled with wine, with the family seated around, the rabbi reading the Haggadah. His reading was punctuated by explosions and the rattling of machine-guns; the faces of the family around the table were lit by the red light from the burning buildings nearby.

ה"סדר", שדמה יותר ל"סדר" של תשעה באב. מן הדיארי לציין שמתחלה היה זה הרופא שעמד על כך שיומני אותו ל"סדר" וגם ענה דרכן אותנו לערוך את הסדר למרות עייפותנו הרבה והשעה המאוחרת ואנו שאבנו מרכזיני ערוד רב. הוא גם ספר לנו בגאורה בלתי מוסמרת שתמיד ערך "ליל-סדר" מסורתי.

כשנודע לו מפי אנשי ה"הורנראט" שאני רב, התקרב אלי, ולא הפסיק להטרידני בשאלה, מה יהיה הסוף? ותופות היה משיח את לבו לפני. בציינו את מסידותו במלחמתו למען ה"פאטערלאנד" [המולדת הגרמנית]. ובמנותו את כל האינדעים בהם זכה לאותות הצטיינות. בראותי אותו מיואש ומאוכזב, קרע הדרכ את לכי. ה"הורנראט" טייעו בידו, כמיטב יכולתם.

עבודת משפחת הגרשוני לעפד ולמשא (במדבר ד), הגרשוני, הם הבנים המגורשים. אשר הם נעים ונדים בעירום וכחוסר כל. ועבודתם היא "לעבוד ולמשא" — לעבוד השו"ת אף בעת שדום נשאים על שכמם את כל הצרות והיסורים. וכתוב (שם) "את כל אשר יעשו להם ועבדו", היינו דגם שייעשו להם" במכות ועינויים, בהריגות ולקיות כל אשר להם. אשפ"ט — "יעבדו", הם עומדים על משמרתם וממשיכים בעבודתם. הוא שאומר נביא ד': "ידן יקטלני לו אויחל" — אברה מפניך, אלך.

נמצא אותה, תיש - תשי"ח

עמוני שבתם לעמונים עפ"יים וצופייהם. זיף היה יהודי דתי. צייני וחזק. הוא השתתף בעבודת ה"חברה קדישא" במחנה.

גורלן של הרופא היהודי מגורמניה

לפני שאתאר את ה"סדר" שערכנו בפסח של שנת תש"ג, חייב אני להעלות מספר שורות על הרופא היהודי שלנו. הרופא הברלינאי, שכבר מזמן ניתק כל קשר עם דתם היהודי, ועם האמונה היהודית. כאן במחנה, החמיל לחלוט טיפין שובכל-זאת הוא משתייך לצאצאיו של יעקב אבינו. למרות תרומתו הרבה וקרבותיו למען ה"פאטערלאנד" המולדת הגרמנית, ולמען העם הגרמני, בינם אף ועברה חובר כלל אחיו היהודים למחנות. בעת, מחוסר כוידה החמיל להתקרב אל אחיו היהודים. היענייים ודיאוש, שוב איהודו אותו עם היהודים ועם אמונתם, ובמחנה שב היהודי "שוודזכרות" כשאר אחיו. מפקד-המחנה גילה מעט מאד התחשבות כלפינו, ו"כבר" אותו בעבודות מולכלכות מאור. כמו כן נודע לו שמשפחתו גורשה להשמדה, ובר שגורם לו יאוש נורא. נודע עוד יותר היה סבל-הרעב. מקצוע הרפואה שלו במחנה הפך למשתק-הלצה: תרופות הוא לא רשם כי תרופות לא היו בנמצא אצלנו. לחם או חלב לא היו בשליטתו. ובכך, הוא באמת הסתובב כמו "גלגל חמישי" בעגלה.

פסח תש"ג

במחילה הוא עדיין השלה את עצמו, שכעבור שלושת החודשים המוסכמים מראש ישוחרר, אך במרצת הזמן ראה שלענו לו, והבין שאינו יחסן וכעצם הוא אותו "פושע" כמונו, ועליו יהיה לשאת ככל התוצאות המשותפות לכולנו. דווקא בחדרו של אותו רופא, הצלחתו לאפות שש מציות קטנות לחג הפסח. מאחר והבישול והאפייה נאסרו בהכלית על-ידי המפקד החדש, נשאר חדרו של הרופא המקום היחיד בו ניתן היה להסתתר מעיניו הכולשות של המפקד, ולאפות בו מצות. אך לודע מזלנו עוד טרם החלילנו בעריכת "סדר", ויבוא דער קליינער [הקטן] "מלאך-המוות" ובהזדופים, וגיודופים גירש אותנו למגוש-האפאלים. נצבנו כל איש על מקומו, בשורות מסודרות, ואז המשיך מלאך-המוות במלאכת גרופיו בלוי נפופי שוט מעל ראשינו. לכשיסיים, הוריענו על המצאתו החזשה וזו תוכנה: הלא היהודים האחרים אשמים בכל האטונות המחרתשים בעולם. גם אשמים בכך שתפוחי הארמה הרקיבו במחמניהם. ברור שריות ואנו אשמים בכך, הויטל עלינו למיין את התפוחי ארמה, טרם עלותנו על יצוענו. המלאכה נמשכה עד השעה אחת אחר הצות, כשמשיך כל אחת העת ספגנו יצוענו. מלאך-המוות מכות נמרצות. אז הובלים ויגעים הסכנו כמנין אנשים לערוך את

כולם קיבלו על עצמם, בהמלכה רבה ובמסירות נפש, להתכונן ללילה המסמל ולהודיע עבודת וגאולה. לאחר שהצדיף קויטש בשמייכות שהיו ברוחנותו הופיעו: "יין, נרות, ביצה, תרומת ואפילו מרור.

כרכת "שהחיינו" בפפירה

גם "הגדה" הייתה, וכולנו התחלנו לאמרה ברטט של קדושה, כסיימתי את ה"קידוש" והגתי לברכת "שהחיינו", פרצו כולם בכבי מר שנמשך כמתצית השעה. שוחחתי אז עם הסוככים ושאליה: האין זו "כרכת לכסלה", כשהסדר נערך בדמעות ומרידות, במקום לחוג את זמן חרותנו כשמתה ובהתחלמות? דיקתי במאמר הכתוב: "ימי חייך הנמים, כל ימי חייך הלילה", כלומר: גם בימי האפלה והחשכה, כשאנו כואבים ומושפלים עד עפר גם אז חייבים אנו כמצות סיפור הנם של יציאת מצרים, שהיינו המקור לגאולה העתידה מגלות ד' מלכות.

"שילחן עזר"י

עם סיום אמירת ה"הגדה", נגשנו ל"שילחן עזר"י. למרות שמצות הכינונו רק כשכיל ה"פסחדיקע יידן" (יהודים תנוחים מאכילת המין) חילקנו לכל אחד כותה מצה (כדי שהמצות שברשותנו תספקה לכולם), כך עשינו גם עם תפוחי אדמה ובורשט, חילקנו באופן שיהיה לכולם. לצומת זאת, "מדרור" היה לנו רק "כוחת" אחד. ביקשנו איפוא מן היהודים מ"קבוצת בריץ", שהיו מן המוכנים ביותר, שיתלקו את מעט ה"מדרור" בייניהם. ביטלנו גם ליפתן גור. והכינונו סיר תה ענקי. חילקנו הכל בשורה לכולם. כך, שלא רק הנשמה, אלא גם הגוף הורגיש את קדושת החג.

שפר על שפר

כפי שכבר ציינתי, התכרה בה עבודה, גמנחה בין הטובות. אבל, כדי שהקורא לא יטעה ויחשוב ש"לילקנו דבש", ברצוני לסיפר, כי ממסילות הברזל הכבדות קבלתי שבר, מיד בימים הראשונים. גם במקום העבודה שלי, נעשה העבודה, מפרכת מיזם ליום, כל ה"גליליק" (תיחור) היה בכך שלא הזכינו.

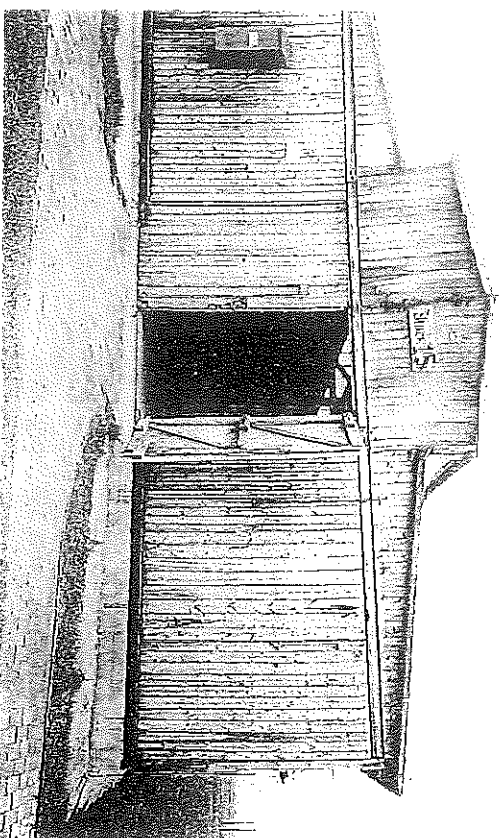
נעשייתו "סנדלר" במתנה

כל עוד עמדו לי כוחותי רציתי לחזק אחרים. לא רציתי שאחרים יעברו במקומי. סירבתי להצעתו של "יקן היתחיים" להישאר לעבוד במתנה. אך עתה במקומה פתח

תקוות פרות במתנה העפרים

בנוסף לעצם ענין הפסת, וקירושת החג. הייה חשוב לנו, לפעול גם מבחינה נפשית. איצילאית נגד אויבנו כדם, שתכנונו לכלתנו מן מבחינה רוחנית והן מבחינה פיזית. קבוצתינו מנתה כ-70 יהודים, שרצו לקיים את מצוות החג בכל מחיר. הודות ל"יקן היהודים" קיבלנו כמה דליי תפוחי אדמה, וגם הותר לנו לכסלים. רשמית הכינונו "סדר" בשכיל 70 איש אך כשהגיע ליל ה"סדר", הוכפל מספר המשתתפים פי שלש. גם אנשי ה"ידיוראט" באו.

גם הרב מגומבין ערך "סדר", בתוך ה"כולק" שלי. וגם שם היה מלא עד אפס מקום. בתנאי העבודה הקשים כאשר הסבל והזוועות גדולים פי כמה מגלות מצרים והיאוש מכרסם בלב, נאחזו כולם באמונה ברצון או שלא ברצון, וקונו שגם אנו נצא מחשכת הגלות ויתחדשו לעינינו נסים. הלא, האכזריות הרציחה המשותתת הן מתוך לדרך הטבע. כולם למדו על "חבלי משיח", אך איש לא העלה בדעתו כי בתקופתנו העם הנשא את רוגל החרכות יתנהג בצורה ברברית ואכזרית כל כך. וככל ואת החוגשו וכאו הזוועות המשותתות שנבאו לנו דווקא משום שאנו היהודים הרגשנו בטוחים ושאוים, כצילן של האמונת הנאורות. אם כן הלא גם הטוב בודאי יגיע. למרות שלא נראה אפילו ניצון של תקוה.

צריף עץ במתנה

Haggadah Shl Pesach
R' Josef Zvi Rivon

This [promise] has sustained us - in all generations

The *Rishonim* dispute whether the text should

read "vehi" - "and this" - as is our textual version, or whether it should read "hi" (the version of *Rambam* in the Frankel edition). According to the version that states, "vehi" this passage is a continuation of the promise made to Abraham at the Covenant between the Pieces, which was mentioned earlier. If the version is "hi" this is a new passage, which describes how God saved the Nation of Israel in all of its exiles. It is nevertheless true that those who have the version of "vehi" which refers to the Covenant between the Pieces, also understand it to refer to God's assistance to the Nation of Israel in all generations (for further expansion on this topic, see the riddles on this section and their answers).

Weeping in the middle of the haggadah - seder night in the Holocaust

The story of Rabbi Yonah Emmanuel - Pesach within the bitterness of the Holocaust (as told at the *brit* of his grandson):

I would like to tell you what happened forty years ago today. I was unable to tell this story until now. I never told it to my wife, I never told it to my children, I never told it to anyone - I was unable to. For the first time I feel that I can tell it now, at the *brit* of my grandson, Aharon Chananel.

On the morning before Pesach eve in the year 5705 (1945) I left for hard physical labor in the Bergen-Belsen concentration camp, as I had done every day for the previous two years. I came back at night, utterly and totally exhausted, as I did every night during those two years. I was 19 years old. My father was already dead, my older brother, Elchanan, was already dead, my younger brother,

Shalom, was already dead, and my younger sister, Bayta, was also not among the living.

The Bergen-Belsen camp was not an extermination camp but a labor camp, and Jews died of the unbelievably hard labor, the terrible cold, starvation, and disease. During that time, hundreds of Jews died each day in Bergen-Belsen. I went to the hut where my mother was. She was very ill. I sat next to her and began to recite the haggadah. We had no wine, we had no *matzot*, we did not even have any bread. We only had one thing - in the greatest abundance - *maror*! There was a very great amount of *maror* - bitterness - in our hearts! I whispered the haggadah, and I was not sure whether my mother heard me or did not hear me. When I came to the blessing of deliverance, and I said the words, "So too, Lord our God and God of our fathers, enable us to reach future holidays and festivals in peace, rejoicing in the rebuilding of Your city and ecstatic in Your service," I felt that for the first time I did not believe what I was saying. Would any of us there reach future holidays and festivals? Would anyone of us ever see Jerusalem? Would any of us ever rejoice again? I burst into tears, and in the middle of the blessing I stopped reciting the haggadah...

Had I been able to describe to myself on that Pesach eve of 5705 an iota of what took place today, had I been able to picture to myself that I would be privileged to come to the Land of Israel with my sister and my two brothers, that I would be privileged to live in a Jewish country, that I would be able to establish a family, to raise seven children, to be a *sandek* at the *brit* of my grandson in Jerusalem forty years later... had I been able to image any of that - I might have been able to complete the reading of the haggadah...

some ways still enslaved?

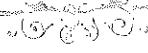
! How can a person feel free on Pesach, even though our history of exile has shown that we are in

Topic for discussion

what letters sound alike that do not sound alike in Sefaradic pronunciation?

- ✦ 37. Can we prove if the writer was an Ashkenazic or Sefaradic Jew? (Hint: In Ashkenazic pronunciation,
- ✦ 36. The photograph here is a page of a haggadah that was written from memory. Prove this!
- ✦ 35. "It sustained us" - what was it that sustained our fathers?

Riddles

אֶתְּכֶם אֵלֶיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ
 וְעָשִׂיתָ לָנוּ כְּכֹל אֲשֶׁר
 עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר
 עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר

עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר
 עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר
 עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר

וְעָשִׂיתָ לָנוּ כְּכֹל אֲשֶׁר
 עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר
 עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר

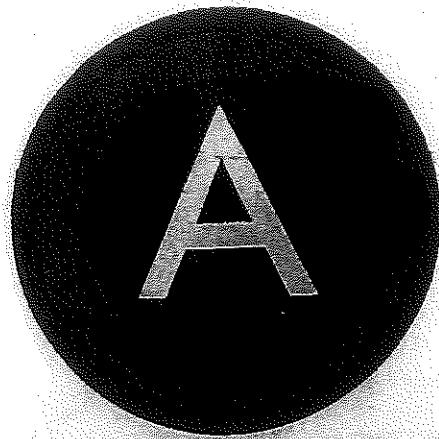
עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר
 עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר
 עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר

עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר
 עָשִׂיתָ לְעַמֶּיךָ בְּיַד מֹשֶׁה
 וְאַרְבָּנֵי הַיָּם וְכֹל אֲשֶׁר

In a dark cellar, in the heart of Nazi Europe,
 the Ganz family lived, hiding from the
 Nazis. The festival of Pesach was coming
 close, but they did not have a haggadah.
 The father of the family, Dr. Menachem
 Mendl Ganz, sat down and wrote down
 the haggadah from memory, with uncanny
 accuracy, with very few errors. This was
 a Jew who, even within a dark cellar,
 continued to be a free man! A Jew who,
 even within the darkness, produced light,
 and did not give in to the terrible and
 painful situation.

A Survivors' Haggadah

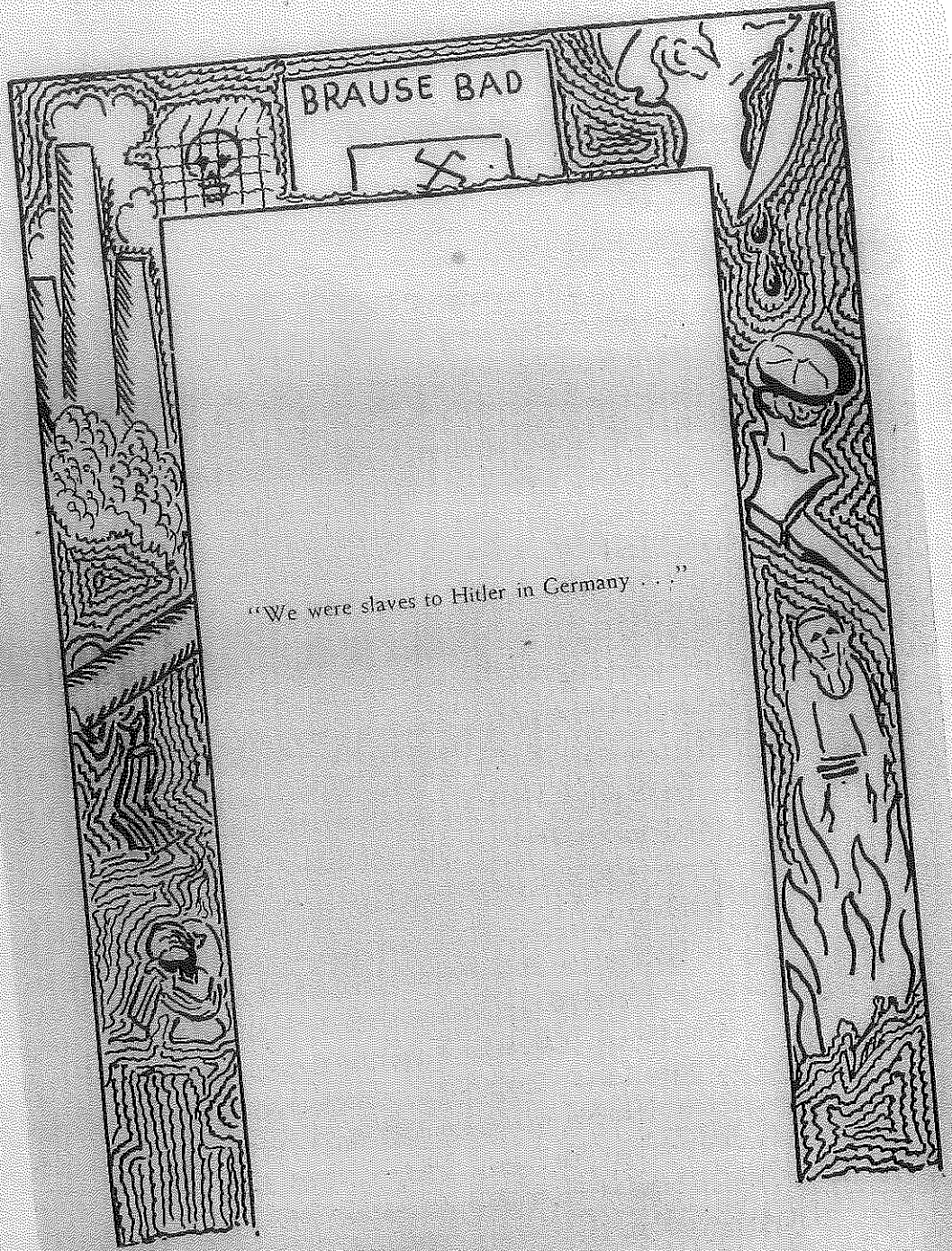

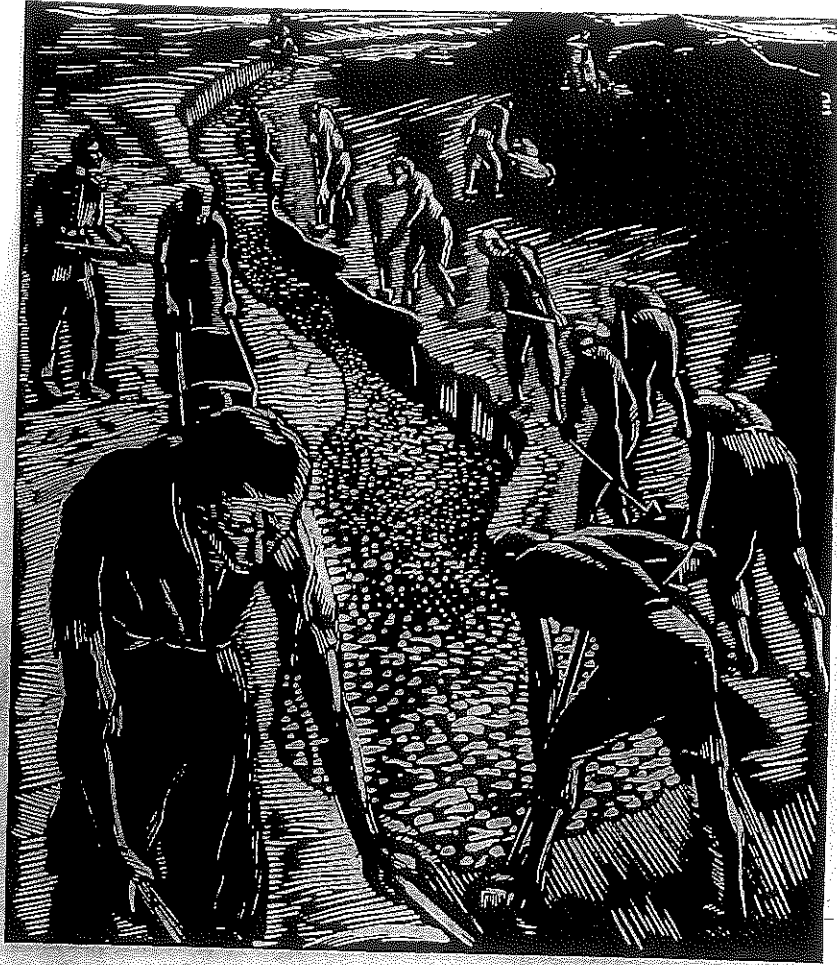
PASSOVER SERVICE

MUNICH ENCLAVE

Munich, Germany, April 15-16, 1946

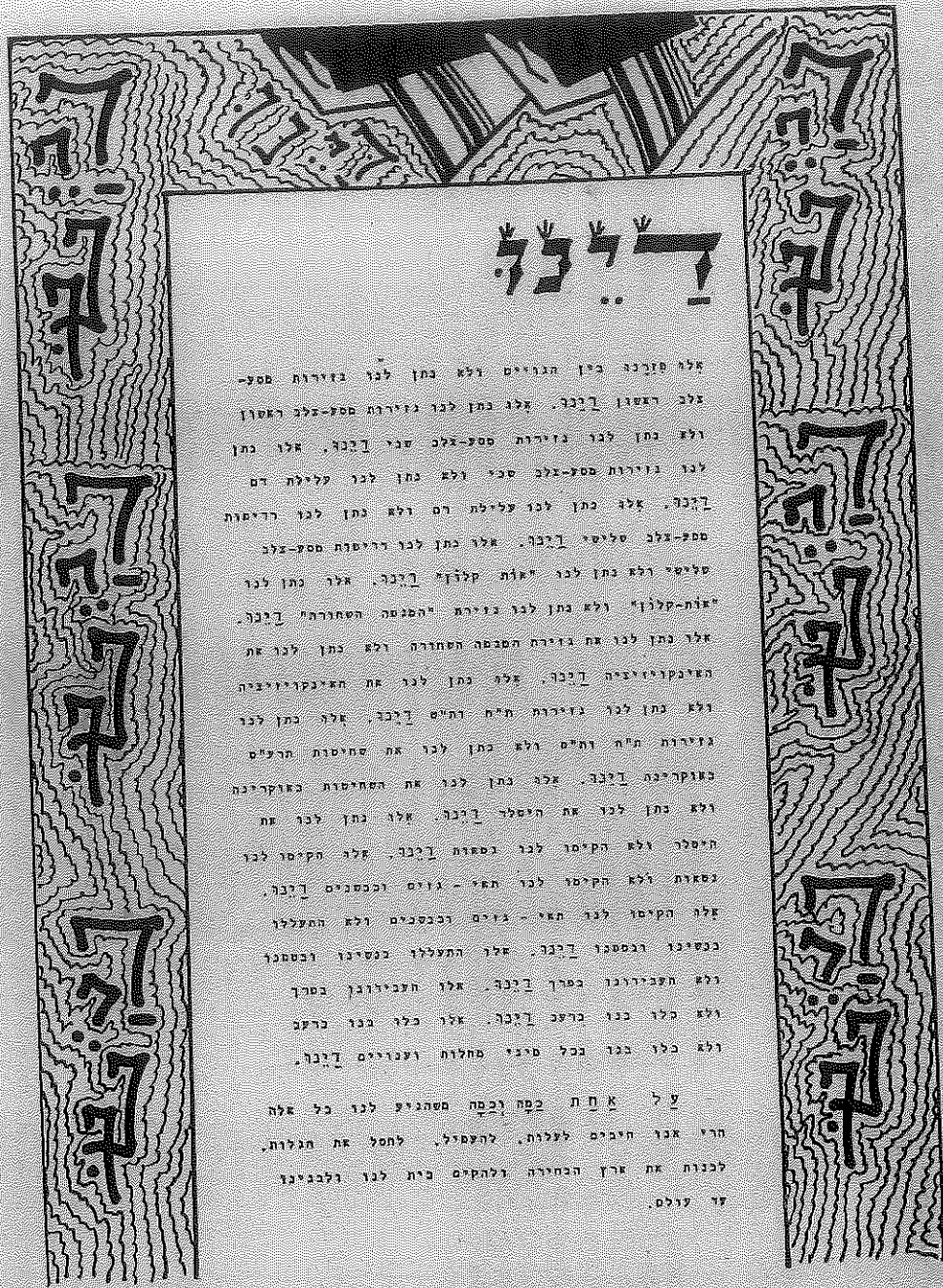
FRONT COVER

בן - בניסין

עֲבָרִים הֵי יָנוּ לְפָרְעָה בְּמִצְרַיִם

דִּיבְרֵי

אלו סוכנו ביה הגויים ולא נתן לנו בזירות מסע-
 זלג ראשון לדיב. אלא נתן לנו בזירות מסע-זלג ראשון
 ולא נתן לנו בזירות מסע-זלג שני לדיב. אלו נתן
 לנו בזירות מסע-זלג שני ולא נתן לנו עלילת דם
 לדיב. אלא נתן לנו עלילת דם ולא נתן לנו רדיפות
 מסע-זלג שלישי לדיב. אלו נתן לנו רדיפות מסע-זלג
 שלישי ולא נתן לנו "אות קלון" לדיב. אלו נתן לנו
 "אות-קלון" ולא נתן לנו בזירת "המטה השחורה" לדיב.
 אלו נתן לנו את בזירת המטה השחורה ולא נתן לנו את
 האינקויזיציה לדיב. אלא נתן לנו את האינקויזיציה
 ולא נתן לנו בזירות חיה וחיים לדיב. אלו נתן לנו
 בזירות חיה וחיים ולא נתן לנו את שחיטת חיים
 באוקריינה לדיב. אלא נתן לנו את השחיטות באוקריינה
 ולא נתן לנו את היטלר לדיב. אלו נתן לנו את
 היטלר ולא הקימו לנו נסאות לדיב. אלו הקימו לנו
 נסאות ולא הקימו לנו חיי - גויים וכבשנים לדיב.
 אלו הקימו לנו חיי - גויים וכבשנים ולא התעללו
 בכשינו וכבשנו לדיב. אלו התעללו בכשינו וכבשנו
 ולא תעבירונו בפרו לדיב. אלו תעבירונו בפרו
 ולא כלו בנו ברעם לדיב. אלו כלו בנו ברעם
 ולא כלו בנו בכל סיני מחלוא ועזריים לדיב.

ע ל א ח ת כמ וכתה משהניפ לנו כל אלה
 חיי אנו חייבים לעלות. להשפיל. לחטל את חגלות.
 לכנות את ארץ הבחירה ולהקים בית לנו ולבנינו
 די עולם.

DAYENU

We would have been content.

Had He scattered us among the nations but had not given us the First Crusade, we would have been content. Had He given us the First Crusade but not the Second, we would have been content. Had He given us the Second Crusade but not the Blood Libel, we would have been content. Had He given us the Blood Libel but not the persecutions of the Third Crusade, we would have been content. Had He given us the persecutions of the Third Crusade, but not the Badge of Shame, we would have been content. Had He given us the Badge of Shame but not the persecutions of the Black Plague, we would have been content. Had He given us the persecutions of the Black Plague but not the Inquisition, we would have been content. Had He given us the Inquisition but not the pogroms of 1648–49, we would have been content. Had He given us the pogroms of 1648–49 but not the slaughter of 1919 in Ukraine, we would have been content. Had He given us the slaughter in Ukraine but not Hitler, we would have been content. Had He given us Hitler but no ghettos, we would have been content. Had He given us ghettos but no gas chambers and crematoria, we would have been content. Had He given us gas chambers and crematoria, but our wives and children had not been tortured, we would have been content. Had our wives and children been tortured but we had not been forced into hard bondage, we would have been content. Had we been forced into hard bondage but not been made to die of hunger, we would have been content. Had we been made to die of hunger but not of disease and torture, we would have been content.

All the more so, since all these have befallen us, we must make *Aliyah*, even if illegally, wipe out the *Galut*, build the chosen land, and make a home for ourselves and our children for eternity.

This *dayenu* recites not God's blessings, as is traditional, but visitations of affliction, a veritable anti-Hallel. The conclusion replaces the hope of God's deliverance with a vision of 'ourselves' working for Zion. See the Introduction, pages xxviii–xxix.

In the side borders, the Hebrew script echoes *dayenu* ('We would have been content') as the uplifted hands with tallith-like sleeves at the top seem to express beseechment or resignation.